

МИХАЙЛО ШЕВЕЛЬ

УРОЧЕНА
ЮНІСТЬ

Створено в Scanner Pro

МИХАЙЛО ШЕВЕЛЬ

УВ'ЯЗНЕНА ЮНІСТЬ

Повість-сповідь

Дніпропетровськ «Січ» 1993

ББК 63.3(2Ук)716-49
Ш37

ШЕВЕЛЬ (ШЕВЕЛЬОВ) М. К.
Ш37 Ув'язнена юність: Повість-сповідь.—
Дніпропетровськ: Січ, 1993.— 143 с.
ISBN 5-7775-0514-7

Сталінський геноцид проти українського народу, особливо проти населення Західної України після Великої Вітчизняної війни, торкнувся не лише свідомих дорослих людей, але і дітей. Одне необережне слово правди про нестерпне життя стало причиною засудження юнака-дев'ятикласника на десять років концтаборів. Про пережиті страхіння під час арешту і слідства, за довгі роки ув'язнення розповідається в повісті-сповіді.

Розраховано на масового читача.

Ш 1203021100-014
219-93

ББК 63.3(2Ук)716-49

*Видання здійснено коштом приватного
промислового та торгово-комерційного підприємства
«Металінвест» (директор О. В. Таряник).*

ISBN 5-7775-0514-7

© Шевель М. К., 1993

НЕ СКУВАТЬ ДУШІ ЖИВОЇ

Фабрика смерті... І в уяві кожного постають концтабори, жертви фашизму, чорний сморід печей, тюки волосся, вирвані зуби. Ми пам'ятаємо Нюрнберзький процес, суд над злочинцями.

А чи багато знаємо ми про катівні й фабрики смерті епохи побудови соціалізму й комунізму в колишньому СРСР? Поїдьте в Дрогобич, вулиця Стрийська, 3, навчальний корпус педінституту. Тут перед війною і після війни знаходилась тюрма НКВД—НГБ. Не тюрма, а катівня, справжня фабрика смерті.

Задумаймось: фашисти катували ворогів, а імперкомуністи вбивали, мордували людей за те, що вони були українцями, за те, що любили свою землю, хотіли бачити свою Україну вільною і незалежною, за те, що мали розум, вміли мислити.

Чи настане суд над катами народів, на рахунку яких криваві злочини братовбивчої війни 1917—1920 рр., голодомору 1922, 1933, 1947 років, масові репресії 30—40-х, сталінсько-беріївські табори 50-х років. А Василь Стус? Це не минула трагедія, а ще свіжа рана 1985 року. А Чорнобильська трагедія 1986 року?!

Чи буде суд совісті над злочинцями? Спитаєте, для

чого? А щоб вони не взяли реванш над демократичними силами сьогодні, щоб кривава рука була зупинена. А щоб засудити зло, треба про нього знати. Не з фальсифікацій шкільних підручників тих часів, а з самого життя.

Спасибі долі й ангелам, що вберегли нам людей, жертв і свідків енкаведистських та кагебістських репресій, які повідали нам правду. Саме таким є автор повісті «Ув'язнена юність» Михайло Кирилович Шевельов (Михайло Шевель).

Народився Михайло Кирилович 15 листопада 1932 року в с. Василівці Перещепинського району Дніпропетровської області в селянській сім'ї. Батьки Михайла, крім праці, любили пісню. Часто збирав батько біля себе всю родину. Сиділи троє синів поруч батька й матері і разом шили чоботи й співали.

Після війни родина переїхала до Трускавця, там і навчався Михась у школі № 1. 1950 року його, учня дев'ятого класу, було заарештовано. Тож школу, вже вечірню, закінчив тільки в 60-му в Новомосковську. Потім — Дніпропетровський металургійний інститут. Нині він працює на Новомосковському трубному заводі.

Повість «Ув'язнена юність» — автобіографічна. Написана вона кров'ю серця і воанням душі. Довгий час їй довелося лежати у шухляді. І про це ніхто не знав, навіть вірна супутниця життя, дружина Вікторія. Не знала вона не тільки про рукопис, а й про долю і тернисту юність свого чоловіка.

З Михайлом Кириловичем я познайомилась на Установчій конференції Товариства української мови в Новомосковську. До трибуни виступаючих підійшов високий на зріст, з буйною сивиною симпатичний чоловік. Коли він заговорив, здалося, ніби басоля заспівала. Так поетично і ніжно говорив він про красу і багатство української душі, про любов до материнської мови, до

народної пісні. І як Дніпро ревучий грімів його голос, коли він наводив факти утисків українства, починаючи з наказу Петра І 1720 року про заборону української мови і кінчаючи розгнужаною русифікацією, яка проводилась в Україні при запопадливому сприянні яничарів 80-х років нашого століття.

На конференції Михайла Кириловича було обрано співголовою Товариства української мови міста Новомосковська. Я подала йому руку на знак вдячності за вдалий і емоційний виступ, з надією на співпрацю в Товаристві. Він простяг обидві руки і покрученими пальцями міцно стис мою. Очі його випромінювали лагідність і радість, з вуст зірвалось схвильоване до розчулення: «Нарешті, діждалися...»

Пригадую, Товариство української мови готувало літературний вечір, присвячений 175-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. На репетиції Михайло Кирилович дістав з кишені пісенника. Це був саморобний записник кишенькового формату, але досить об'ємний, сторінок на 400. Я взяла цей пісенник і припала очима до дрібно, але чітко написаних рядків і захоплено здивувалась — згадався Тарас Шевченко:

— Захалявна книжечка?

— Схоже, — посміхаючись, відповів Михайло Кирилович, — щоправда, записував я не власні думи, а те, що створилось за довгі віки неволі, що за ґратами виспівалось невільниками віддавен і понині.

І проспівав: «Зоре моя вечірняя, зійди над горою».

А коли тотувались до 500-ліття козацької слави, знову зверталися, щоб відібрати тексти, до унікального пісенника Михайла Кириловича.

Вчитуюсь в рядки:

Приборкали яничари синів України,
Приборкали та й кинули живих в домовину...

І являються переді мною у жахливій трагедії постаті сивоголових кобзарів, яких зібрано на зліт, а потім посаджено в теплушки і вивезено в 40-градусний мороз до Сибіру.

Вчитуюсь у рядки:

Ой у лузі червона калина похилилася,
Чого наша славна Україна зажурилася...

Або:

О Україно, ти люба ненько.
Тобі ми вірно присягнем...

Ці пісні, на жаль, я почула лише в 90-х роках, а співати масово їх почали лише після 1 грудня 1991 року. І дивуюся, що в записнику Михайла Кириловича під текстами таких пісень, які називаються стрілецькими, стоять дати 1951, 1952, 1953, 1954 років. Звідки, думаю, Михайло Кирилович міг знати ці пісні в 50-ті? Адже він був тоді ще учнем-дев'ятикласником. Я в той час працювала вожатою, то пісенний репертуар шкільної молоді добре знала. На жаль, такі пісні тоді не звучали.

Гортаю сторінки пісенника, перевіряю достовірність хронології запису. Підробок немає. Так, ці пісні записані в 50-ті. Мене цікавить, де, з чиїх уст чи джерел записані ці пісні. А Михайло Кирилович на мої запитання відповідає піснею: «Не питай, чого в мене заплакані очі...»

А виявляється, що ці пісні записані з уст політв'язнів 50—54 років. І Михайло був тоді не учнем, а політичним в'язнем, засудженим Дрогобицьким обласним судом на 10 років позбавлення волі, і утримувався під вартою в концтаборах Ангарська.

Не один рік юності Михайла Кириловича, найсолодшої юності, минув за ґратами. Це той час, коли людина розквітає, коли до неї приходять перші високі почуття любові, коли душа прагне найкрилатішої волі, коли спі-

ваються ніжні і радісні пісні. Михайлові Кириловичу довелось співати сумних, арештантських. І був у його табірній юності випадок, коли пісні, які він полюбив, врятували йому життя.

В захопленні від пісень політв'язнів, зібраних Шевельовим, був і кобзар заслужений артист України Михайло Баран, який приїздив з концертом до 500-річчя козацтва в Новомосковськ і мав нагоду особисто познайомитись зі збирачем і співати пісні з його пісенника. В повісті не переповідається, як ті пісні збирались, бо в ній йдеться про жахливе, про муки і тортури, яких зазнав юнак, що обурився за вирубані на повоєнній Україні вишневі садочки. Пісня приходить до нього у найтрагічнішу часину його життя, щоб укріпити душу і дати їй порятунок.

Дай, Боже, щоб ця повість знайшла відгук в людських серцях, відкрила очі незрячим на той духовний подвиг, який здійснили справжні борці за незалежність України, хай посіє і свої зерна людської порядності в благодатний ґрунт неньки України.

Е. О. ШАПОВАЛОВА,
учитель, кандидат
філологічних наук

ВІД АВТОРА

Шановні читачі! Ця повість написана тому, що я не міг замовчувати пережите мною і тисячами, мільйонами українців у страшні сталінсько-беріївські часи в катівнях, яких до того ще не знало людство. Сповідь моя писалася тільки для того, щоб застерегти нинішнє і прийдешнє покоління, аби не допустили того, що було, наголосити, що тільки своя держава, незалежна ні від кого, спроможна захистити свій народ від духовного і фізичного знищення. Український народ був загнаний саме в такі умови, коли термін зникнення нації вже проглядався на недалекому обрії, це було видно навіть з переписів населення, які проводились у колишній соцімперії.

Тому Перше грудня 1991 року треба вважати як дату відродження і врятування нашого народу від загину, до якого послідовно, століттями вели царські, а потім сталінські сатрапи.

В повісті — пережите мною і людьми з усіх областей України та і з інших регіонів колишньої неділимої, з якими звела доля в конц-

таборах Ангарська. Звичайно, я був би радий особливо, коли б мою повість прочитав хоч хтось з тих, хто ділив зі мною зеківський «хліб». Прізвища, які згадуються в повісті, наскільки було можливо, не змінював.

Кому поталанило у житті і хто не звідав таборів Сталіна та Берії, можуть з недовірою поставитись до того, про що розповідаю. І сцена, коли замерзаючи співав, може здатись когось вигаданою. Скажу одне, що я на собі відчув достовірність того, що прикуті до галер козаки, які також не мали надії вирватись із полону, нещадно катовані яничарами, попри все тужливо співали про жадану волю, про Україну.

Тож нехай ця повість хоч в маленькій мірі послужить єднанню нашого народу, нагадуючи йому недоброї пам'яті минуле, аби ніколи не допустити його повернення.

Михайло Шевель

*Кати знущаються над
нами,
А правда наша п'яна спить.*

Т. Г. Шевченко

I

Вже третю добу кати не заспокоювались. Вони на практиці знали: якщо за три доби не виб'єш потрібні зізнання, тоді прийдеться вовтузитись довше. А час іде, зверху нагадують: чи цей молодик підписав звинувачення, чи ні? Якщо ні, то вони погано працюють, задарма зірки на погонах носять і платню одержують. А звідси можуть бути і оргвисновки. Тому два кати — один здоровенний, з засупоненими рукавами, чорний, волосатий, другий — рудий, довготелесий — старались на всю. Обоє спеціалізувались на різних видах катувань. Кожен був майстром своєї справи.

За той час, відколи Михайло потрапив до катівні, він з молодого, гарного хлопця-школяра зробився почорнілим, ледь животіючим скелетом. Голова його вже не трималась на в'язах, руки теліпалися, а ноги, коли наказували встать, тремтіли, не в змозі напружити висмоктані м'язи і звести побите, висохле тіло. Це вже була тінь, а не людина.

Допит проводився круглодобово. Один кат відпочивав, другий «працював», а вночі сходились разом, бо на той час можна було чинити що заманеться, найрізноманітніші екзекуції.

І як би жертва не волила, її ніхто не почує. Проте в'язні чули нелюдські крики і зойки: «Спасіть, катують! О Боже! За що катуєте?» Таке в Дрогобицькій тюрмі в 1950 році, коли Михайла привезли сюди, на Стрийську вулицю, він чув кожної ночі. Волосатий чорний кат, напевно, був професійним боксером. Для нього Михайло був ніби мішок з тирсою. І він молотив оскраженіло по цьому «мішку» і все, хапаючи Михайла за чуба, кричав: «Ну що, підпишеш?!»

А рудий довготелесий підскакував у цей час до хлопця і своїми тонкими, гострими кулаками бив під ребра і приказував: «Якщо не підпишеш, то ще не таке побачиш».

— Але ж я у всьому зізнався і не можу підписати це звинувачення тільки через те, що там написано, що мій батько шив чоботи бандерівцям. Такого не було.

— Не було, кажеш? А що ж, він шив мешти і чоботи тільки для росіян, яких там у Трускавці можна на пальцях перелічити? Ви ж подохли б тоді з голоду.

— Ні, батько шив взуття всім, хто приходив. І місцевим жителям, і гуцулам, які сходили з гір і йшли на базар до Дрогобича попри нас. Навіть солдати приходили лагодити свої збиті чоботи.

— Так, так,— вів далі рудий слідчий.— То ти сказав, що до вас приходили всі. Так?

— Так,— відповів Михайло.

— Тож виходить, що і бандерівці приходили із замовленнями? Ти ж сам у цьому зізнався. Тому підписуй цього папірця, і ми тебе зараз відпустимо.

— Мене відпустите, а батька заберете? — ледь пролепетав Михайло.

— На, підписуй звинувачення, я його переписав.— І чорноволосий кат підсунув Михайлові папірця, а рудий тицьнув ручку. «На, підписуй»,— сказав він. Михайло взяв ручку, руки тремтіли, а сам старався розгледіти, що він має підписати. І знову побачив, що звинувачується по статті 54-й за зраду батьківщині і антирадянську діяльність та шиття чобіт разом з батьком для бандерівців. Він хотів уже опустити руку, але ці два хижаки аж насіли над ним і цідили крізь зуби:

— Не підпишеш, то і тебе тут прикінчимо, і твого батечка.

За себе Михайло не дбав, хай навіть заб'ють на смерть, але допустити, щоб через його підпис найдорожчу людину, рідного батька, якого ледь діждали з війни, взяли на тортури, він не міг. Ручка сама випала з рук і покотилась по столу.

— То ти, сопляк, знову не підписуєш? — як навіжений закричав волосатий кат.— Ми з тобою так чемно обходимось, навіть звинувачення переписали, а ти хочеш стояти на своєму? Не встоїш!

І тут важелезний кулак вривався Михайлові в щелепу, і той, ніби тріска, полетів на підлогу. Довгий заломив йому руки, а «боксер» ногою придавив схрещені на спині руки.

Рудий кат порпався у себе в шухляді, потім зловтішно промовив: «Ось ми йому зараз пропишемо ліки».

Він спритно вийшов з-за столу і усівся на ноги підслідчого. Перед ним були схрещені руки Михайла, які міцно притиснув чоботом

його колега. Рудий вправно орудував голкою, заганяючи її під нігті. Від страшеного болю Михайлик хотів закричати, але не міг, бо і живіт, і груди були здавлені всією вагою ката-боксер.

Довготелесий під час цієї екзекуції все питав:
— А чи тепер підпишеш звинувачення?

Спочатку Михайло чув ці запитання і відчував нелюдський біль, а потім йому почало здаватись, що все це відбувається десь осторонь, не з ним, бо череп ніби потрапив під велику напругу — і перед очима з'являлась блискавка за блискавкою.

Коли кати побачили, що Михайло вже не реагує на так звану «іглотерапію», вони облишили його, пороздягалися до пояса і почали витирати рушниками один з одного піт. Коли покінчили з цією процедурою, одяглися. Один з них підійшов до бідолашного хлопця, шпортонув його чоботом під живіт, і він з острахом почав підводитись, не зовсім розуміючи, де він і що з ним.

Обидва кати, дивлячись на хлопця, який підвівся і стояв рачки, розреготались.

— Отак з нього можна і цуценя зробить, — проказав здоровило.

— Цуценя виросте й кусатись почне, то вже краще його зараз на той світ відправити, — крізь зуби процідив рудий.

— А хто ж буде світле майбутнє будувати, ким табори заповнятимемо? Може, тебе туди пошлем? Так ти там переламаєшся, — знов зареготав «боксер» і тут же гаркнув на все горло: — Встать!

Михайло здригнувся всім тілом і поволі по-

чав зводитися на одну ногу, потім на другу. Хотів обіпертись руками, але пальці не слухались, і найменший дотик до чогось спричиняв страшенний біль. І все ж якось підвівся, посправався обпертися об стіну, щоб не впасти.

Кати, ніби з'оворившись, разом засичали:

— Ну що, тепер підпишеш чи ще добавить?

— Я підпишу все, що завгодно, тільки викресліть звідти мого тата, він ні в чому не винен, пройшов усю війну, а ми на нього так чекали,— почав благати Михась.

Ці слова ніби шпигонули чорноволого, він не міг припустити й погодитись з тим, щоб це хлоп'я, пройшовши крізь його натреновані руки, зазнавши стільки катувань, могло щось заперечувати. Він підійшов до Михайла, підняв йому голову, притис до стіни і голосно наказав: «Не рухатись!» Відступив крок назад і з боксерської стойки з усієї сили послав праву руку прямим ударом в перенісся. Він хотів цим ударом розтощити голову цієї мізерної істоти, яка посміла йому не підкоритись.

Михайло швидко зреагував. Коли вже кулак ката був у польоті і мав розбити йому все обличчя, якось сам по собі спрацював рефлекс, до якого готував його ще в Трускавецькій школі тренер з боксу. Він показував, як захищатись навіть без рук, а тільки рухом тіла, голови. І вони над цим прийомом попрацювали тоді немало. Тепер, коли перед його очима, а вірніше прямо в них, був спрямований кулачище ката, голова в якусь мить відхилилась вбік, пропустивши кулак мимо себе, який з хрустом врізався в кам'яну стіну. Здоровило несамовито заволав від болю, а рудий, що все це спосте-

рігав, підскочив до в'язня і збив його з ніг. Тепер вони могли вже ногами гамселити цього страждальця, бо ж був речовий доказ, за що йому треба відплатити. Де ж це таке видано, щоб у казематах держбезпеки такі малі хлопці могли не підкорятись та ще й вивести з ладу на якийсь час такого здібного спеціаліста по викриттю «ворогів народу»?

Довготелесий гамселив ногами лежачого в'язня, а «боксер» все хукав на пошкоджену праву руку, потім лівою тиснув на кнопку і тут же сказав: «Зачекай, зараз прийдуть».

Відчинились двері, і в кабінет слідчих зайшли двоє. Чорноволосий скомандував: «В шафу його».

Ці двоє підхопили хлопця і потягли кудись вниз по східцях. Там у підвалі притягли вони побитого, знесиленого Михайла до якоїсь шафи, відімкнули двері, підняли його, втиснули туди, придавили до задньої стінки і хутко зачинили двері, щоб не встиг випасти з цієї клітки. Коли кроки стихли, хлопчині захотілося сісти, але тут лавки не було та й коліна впиралися в двері, що не давало змоги навіть присісти. Припавши спиною до стінки і схиливши голову на плече, хлопчина поступово приходив до тями. В шафі було темно, навіть крізь двері не пробивалось світло. Через деякий час став відчувати, що задихається. Зрозумів: через нестачу повітря (бо майстри, котрі робили цю шафу, так добре припасували дошки одна до другої, що і шпаринки не було) так довго не витримає. З горем пополам якось повернувся і спиною наліг на двері, які, на щастя, трохи піддалися. Утворилася невелика щілина, по якій по-

вітря поступово почало просочуватись до шафи. Дихати стало трохи легше, і Михайло став пригадувати, як же це сталося, що він тут опинився.

II

Згадалося: ніби вчора випрасувавши штани і сорочку, одягнувся і показався мамі — чи все так.

Мама подивилась на свого вже майже дорослого сина, обняла і каже: «Та ти на все село парубок». Не знала вона, що синові не прийдеться парубкувати, а будуть сльози за ним, безсонні довгі ночі. Та то потім, а зараз перед нею стояв її середульший син, такий завжди слухняний, і не може вона ним намилюватись. Обняла його ще, притисла до себе.

— Ну йди, тільки не допізна, бо знаєш, який зараз неспокійний час.

— Мамочко, як тільки закінчиться опера, буду дома. Ти ж уяви собі, у Трускавці — Львівський оперний театр. На оперу підуть всі вчителі й старшокласники. А я оперу зі сцени ще ні разу не слухав, тому таку нагоду втрачати не хочеться.

Сказавши це, Михайло хутко направився до хвіртки, вибіг з двору. На серці було якось чудово і груди розпирала радість: адже скільки він чув про Львівський оперний театр, і, нарешті, тільки тепер збувається його мрія послухати хоч одну його виставу.

На оперу дійсно прийшли вчителі, учні дев'ятих та десятих класів, бо сказали, що буде показана опера «Євгеній Онегін», а це при-

годиться на екзаменах. Після першої дії Михайло з товаришами вийшов з клубу дихнути свіжим повітрям. І раптом до нього підійшов міліціонер, який жив недалеко від них по вулиці, через це Михайло зразу ж його впізнав. Міліціонер попросив Михайла відійти осторонь і заговорив:

— Знаєш, я сьогодні на нічній службі, а мене є пакунок, і його треба терміново передати моїй дружині, вона чекає. Тому я дуже прошу після опери віднести його моїй дружині, буду дуже вдячний.

— То ж давайте, я віднесу,— відповів Михайло.

— Та я його не взяв з собою, пішли я тобі його дам, ти встигнеш, адже перерва на 15 хвилин, а ми і за п'ять управимось.

Михайло погодився, і вони вдвох швидко пішли до міліції. Коли туди зайшли, міліціонер сказав:

— Ти тут почекай у вестибюлі, а я зараз винесу.

І тут же щось шепнув черговому міліціонерові, який стояв на варті.

Михась чекав дві, п'ять, уже двадцять хвилин, а того міліціонера не було. Тому він підійшов до чергового і сказав, що зайде після опери за пакунком.

— Стань в куток і ні з місця,— суворо відрізав черговий.

— Так я ж запізнюсь на виставу,— почав Михайло.

— Не хвилюйся, вистав ти надивишся ще не таких,— з посміхом відповів червонопогонник.— А зараз стій і ні з місця!

Пройшла вже й година, уже чути було, як люди йдуть з вистави. Пройшло ще години дві, а Михайло все стояв у кутку і не розумів, що сталося, за що його могли затримати та ще й з такою брехнею про пакет.

І от десь о четвертій чи п'ятій годині, коли надворі ще було зовсім темно, з другого поверху сходили якісь люди. Вони підійшли до хлопця, а один скомандував: «Руки назад!» Два йшло попереду і двоє по боках. Вийшли в двір, а там уже стояв «чорний ворон».

Михайла вштовхнули до нього за перегородку, яку замкнули, сюди ж сіли два конвоїри, а старший — в кабінку до водія. Машина летіла в ніч. Нічого не можна було розгледіти, тільки інколи слух уловлював гуркіт машин. А коли в'їхали до Дрогобича, таких шумів стало більше. І ось уже авто завернуло в якийсь двір, відкрились ворота, і Михайла надовго поглинула надхижацька паща — тюрма.

Його зразу привели в кабінет слідчих. Їх там було двоє. По всьому видно було, що на нього чекали. Чорноволосий слідчий-здоровило, потираючи руки, пробуркотів: «Ну, так з чого почнем?» А довготелесий, підпрягаючись, додав: «А може, він сам розповість, як боровся проти Радянської влади?» І красномовно подивився на хлопця.

Михайло з свого боку дивився на них і не розумів, чого від нього хочуть, потім проказав:

— Я ні проти якої влади не боровся, бо ходжу до школи.

— Ну, про це ти комусь іншому розповіси, а нам викладай все, як є. Назви своїх товаришів-спільників!

Михайло знав, що зі своїми товаришами нічого поганого не робив, але оте слово «спільників» насторожило, і він вирішив називати прізвища тільки приїжджих із Східної України чи Росії, і називав: «Котельман, Сіменков, Стеценко й інші».

Потім, згадавши свого товариша по першому-четвертому класі ще в місті Новомосковську, сказав: Віктор Гук.

— Так ти нам жодного із своїх товаришів-спільників так і не назвав,— вів далі слідчий.— А в нас є речовий доказ, що ти і твої спільники зірвали заходи по прийняттю учнів до комсомолу на честь 70-річчя з дня народження нашого вчителя і вождя товариша Сталіна. У нас і документ ось є.

— Документа ніякого не може бути, бо ні я, ні мої товариші нічого супроти цих заходів не робили,— відповів Михайло.

— А ось цей лист комсомольця Мацюка говорить зовсім протилежне, та й товариші тут називаються інші: Соколівський Роман, Білий Орест, Данилишин. То що ти на це скажеш?

— Мацюк вчиться в десятому класі, а я в дев'ятому, через це він не може знати, з ким я товаришую.

— А як поясниш, чому ти до цих пір не комсомолец? — спитав рудий слідчий.

— Ще не підготувавсь,— відповів Михайло.

— А скажи, з Віктором Гуком ти переписуєшся? — запитав чорноволосий, тримаючи в руках якогось конверта.

— Ні, я його адреси не знаю, бо він виїхав з Новомосковська,— сказав юнак і тут тільки пригадав, що писав листа Гуку, але зовсім ін-

шому, це тільки так співпало, що і прізвище і ім'я однакові. Той, кому він писав,— це вчитель, який супроводжував туристичну поїздку учнів Дрогобицької області влітку 1949 року до Москви. Десь у липні минулого року Михайла викликали до школи. Коли він прийшов, йому директор школи Сапальський повідомив, що на школу виділили одну безкоштовну туристичну путівку до Москви. Тому, враховуючи, що Михайло вчиться добре і є активним учасником художньої самодіяльності, головою учнівського комітету, путівка дістанеться йому, як гідному претенденту. А від'їзд наступного дня. Тож бігом збирайся у дорогу.

Все це в голові Михайла промайнуло за одну мить, і він зрозумів: той лист до вчителя, в якому він виклав свій біль за українське селянство на Східній Україні, потрапив до рук цих бузувирів. Вирішив говорити все, як було.

Здоровило-слідчий все крутив того конверта, потім запитав: «Ти писав?» — і показав йому листа. Михайло впізнав і свій почерк, і лист.

— Так, я писав, але не на вашу адресу, а вчителю, то як ви сміли його перехопити?

— То, може, ти нас звинувачуєш, що ми конверти розкриваємо на пошті і тим порушуємо закон про листування? Помиляєшся... Цей вчитель виявився дійсно радянською, свідомою людиною і сам приніс нам і показав твої опуси.

— А скажи-но, чому ти не написав його своєму вчителеві в школі, а звернувся до не зовсім тобі знайомої людини? — запитав рудий слідчий.

— Тому що наш історик був ще у відпустці, а цей вчитель також добре обізнаний на істо-

Розкопки жертв сталінських злочинів
у Дрогобицькій тюрмі.

рії, і я хотів, щоб мені хтось аргументовано відповів, чому наші селяни і села такі обдерті, жалюгідні,— відповів Михайло.

— То ти і в стінах КГБ антирадянщину несеш? — несамовито залементував рудий.

— Та я ж говорю правду, те, що бачив на Східній Україні на власні очі,— виправдовувався школяр.

Цим двом катом того папірця із зошита було занадто мало... Треба було викрити або зграю ворогів в Трускавецькій школі, а як ні, то хоч батька сюди втягнути, бо з одним папірцем для таких «спеціалістів» з'являтись перед начальством зовсім не солідно.

І вони приступили до «роботи».

Спочатку всіма засобами старались довести, що товаришів назвав не тих. Михайло як міг відмовлявся і говорив, що в нього всі хлопці від четвертого до десятого класу товариші і зі всіма він дружньо поводився, навіть за ці чотири роки з жодним з хлопців не побився. Але слідчі наполягали на іншому.

— Скажи, на Перше травня в цьому році з ким ти вішав на школі жовто-блакитний прапор? Скажеш — зараз же відпустимо.

— Я його взагалі не бачив,— відповів школяр.

— І ти не знаєш, хто його почепив аж зверху школи, ти це також хочеш сказати? Ти ж голова учнівського комітету школи, з тобою радяться твої товариші, де що зробити і як. А ти зарядив одне: нічого не знаю. В нас це не проходить. У нас навіть німі починають розкривати рота і все розповідати як на духу..

— Що ж, будеш говорити чи тобі зробити

«козу»? — запитав довготелесий рудий слідчий, який був дуже спритний в справах екзекуції.

— Але ж я сказав те, що знав, — уже тремтячи, говорив Михайло.

— Нам треба прізвища, говори! — горланили слідчі по черзі.

Коли катюги побачили, що розмова не дає бажаних наслідків, вони наказали юнакові лягти на підлогу, на живіт. Спритно начепили якесь залізяччя на кисті рук і на ноги. За мить він уже висів на рівні столу. Спина прогнулась, живіт донизу, руки майже діставали ніг. Що вигнулась, майже переломилася спина, не так було боляче, як те, що залізяччя врізалось в руки і ноги. Це був тільки початок катувань...

III

І ось тепер він опинився в цій шафі, яка своїм мороком поглинула його.

Аби запитати, скільки в ній знаходився, не зміг би сказати, бо в шафі темно. Тільки коли вночі тягають людей на допити, тоді чути якийсь гамір, а вдень трохи стихає. Ноги затерпили, і хлопець їх вже не відчував, тіло обм'якло і обвисло, опираючись на двері шафи. Аж ось почулися голоси. Хтось відмикав шафу. Михайло спробував підвестися, щоб якось відхилитись від дверей, але не зміг, двері відчинилися, і він впав на підлогу. Двоє нахилились до нього, прислухались, чи дихає. Коли впевнились, що хлопець живий, один з них тихо, але грізно скомандував: «Встать!»

Михайло розумів, чого від нього хочуть, хотів підвестись, але ніг він зовсім не відчував, і вони його не слухались. Тоді ці двоє підхопили його під пахви і потягли десь нагору східцями, потім бачив коридор, багато дверей, відчинили одні і затягли в той же кабінет, де йому робили допит, посадили на стілець, який був закріплений до підлоги біля столу. Михайлик сидів на тому стільці, в голові гуділо, нічого не бачив, ноги почали згодом відчуватись, бо ніби голками в п'яти зашпигало, пеком запекли, не знав, куди їх подіти: чи коліна підігнуть, чи випростать.

Та слідчий не гаяв часу і приступив зразу ж до діла. Посунув по столу до нього папір і сказав: «Підписуй!»

Хлопець розплющив очі, і світло від лампочки спочатку осліпило його, потім потроху він все ясніше бачив перед собою цей папір і рудого слідчого перед собою.

Він нахилився до столу, спробував прочитати, що там написано, скоріше старався роздивитись знов, в чому звинувачується. І на цей раз там було написано те саме: що він разом з батьком шив чоботи бандерівцям. Михайло зразу ж уявив собі, що як тільки він підпише це звинувачення, з батьком будуть робити те ж саме, що і з ним, бо батько також відмовлявся б підписати таку брехню. Але йому було б значно важче це зробити, бо проти нього свідчив би його рідний син. І він вирішив, що нехай з його тілом роблять, що захочуть, але батька на тортури не віддасть. Він відсахнувся від столу, і його очі зустрілись з очима слідчого. Вони довго дивились

лись один одному в вічі, поки рудий не прошипів:

— Ну так що, тепер уже підпишеш? Чи будемо повторювати процедури знову?

Михайло мовчав. Допит, знущання тривали до ранку. Не досягнувши своєї цілі, слідчий наказав відправити хлопця в камеру. Його вели коридорами, потім вниз східцями в якийсь довжелезний льох. Минувши кілька дверей, зупинились біля однієї з камер. На дверях висів здоровенний замок. Один із конвоїрів відкрив двері, і Михайла штовхнули в камеру, в якій сиділи, стояли, лежали в'язні, багато в'язнів, деś чоловік зо двадцять, а то й більше. Камера була вузька, а в довжину метрів п'ять, бо ці нещасні люди лежали на цементній підлозі в два ряди, головами до протилежних стін. Було тут одне маленьке віконечко вгорі з подвійними чи потрійними ґратами. Посередині однієї стіни спускалась труба. На підлозі до неї був прикріплений туалет висотою в одну цеглину. Михайло дивився на цих нещасних, жалюгідних, змучених людей і йому здалося, що то вся Україна за ґратами.

— Звідкіля ти? — хтось запитав.

— З Трускавця, — відповів Михайло.

— А, то це сусіда, я із Стебника, ходи-но сюди, — сказав небритий дядько.

Михайлик підійшов до нього, присів, потім ліг на цементну підлогу і в ту ж мить заснув. Він не чув, як йому під голову підсовували лахмітину, не чув і того, про що говорять в'язні. А вони дивились на того побитого і змученого хлопчика і їх не дивувало, що він так нечемно повівся, не привітався, не розповів про себе

більше, а заснув мертвим сном, бо, напевне, кожен з них пройшов і продовжує проходити такі ж муки, такі ж тортури.

Юнак не прокинувся на обід, коли принесли якусь баланду, хоч його і будили. На вечерю чай дали, хлопець знову не підіймався, тільки уві сні все щось кричав: «Не знаю, не бийте, не катуйте, кати... кати...» Вони бачили, як він при цьому в судамах здригався та все підіймав розпухлі руки догори.

Сиділи тут у камері здебільшого хлібороби, були робітники й студенти.

Десь о восьмій годині вечора почали тягати людей на допити. Чути було, як в сусідніх камерах наглядачі горланили. Черга дійшла і до них. З гуркотом відчинились двері, і наглядач зі своїм ескортом став на порозі.

— Хто на букву «Б»? — на всю горлянку заволав він.

В камері якийсь час стояла тиша, а потім хтось сказав «Божик».

— Хто ще на букву «Б»? — знову прокричав.

Ще один обізвався: «Баранівський».

— Ще на букву «Б»? — лементував наглядач.

Третій сказав: «Бондар».

— Виходь! — було у відповідь.

Уже літній чоловік Бондар, не поспішаючи, піднявся і попрямував до дверей, де йому наказали: «Руки назад». А далі вже за відпрацьованим сценарієм — до слідчого.

Але наглядач не замкнув дверей, а прокричав: «На букву «Ш»! У відповідь мовчанка. Він знову: «На букву «Ш»! Виходь зараз!»

В'язні переглядалися поміж собою, нічого не розуміючи, бо знали, що серед них прізвища, яке починалося б на «Ш», не було. Тоді наглядач вже осатаніло, немов його ріжуть, заволав: «Хто на букву «Ш»?

Майже всі в'язні повернулись у бік хлопчини, який від цих криків здригався, але не міг пробудитись. Хтось його тихенько на вухо запитав, як його прізвище.

Михайло трохи підвівся, дивився на всіх і не знав, що тут діється. Його знову запитали: «Як ся пишеш?» Він відповів: «Шевельов» — і дивився на наглядача, а той закричав: «Повтори!» В камері стояла тиша, і хоч Михайло тихо простогнав своє прізвище, наглядач скомандував: «Виходь!»

Хлопчина ледве підвівся, все тіло боліло так, що в голові паморочилось. Та треба вставати, і він встав і пішов, як міг, до дверей, де на нього чекав уже знервований наглядач.

І так сім ночей підряд на допит викликав рудий слідчий. Вів слідство сам, «боксера» не було, напевно, через пошкоджену руку. Цей довготелесий сам уже не приміняв таких знущань, як у парі зі здоровилом, але міг поставити лицем до стіни, наказати руки підняти догори і, ніби забувши, щось собі писати. Але руки через 15—20 хвилин самі повзли по стіні вниз, і тоді він підскакував і ребром долоні бив по шиї, при цьому кричав:

— Руки догори!

Та не варто описувати ті всі знущання, катівські прийоми, яких хлопцеві довелось зазнати. Та хіба тільки йому одному? До того ж, хто гарантує, що знов не повернуться ті чорні

часи в Україну, коли з людьми поводитись гірше, ніж з худобою? А ці описи, боронь Боже, послужать раптом для нових катів своєрідною інструкцією, як треба розв'язувати язики затятих мовчунів, передаватимуть, ще раз боронь Боже, досвід сталінсько-беріївського режиму?

Та життя бере своє, і Михайло потроху почав пристосовуватись до тих умов і режиму. Уже навіть баланду, яку давали тюремщики, їв, бо всі їли. Передач не дозволялось передавати в'язням, над якими слідство ще не закінчилось. Тому всі сьорбали те їстиво, від якого й собака відвернувся б. Але голод не тітка, змушує їсти те, що дають. В тому 1950 році весна видалась рання, і в квітні уже було тепло надворі. А тому, що камера була невелика, людям не було чим дихати, вони задихались. Камеру напукували так, що в'язні лежали один біля одного впритул. По черзі вставали по два чоловіки, брали ряднину і нею робили вітер, бо в те єдине невеличке віконце повітря, здавалося, зовсім не поступало. Тому цим рядном то виштовхували якусь частку повітря, то змахом в інший бік затягували свіже повітря до камери. Коли морились ці двоє, їх змінювали по черзі інші. І так майже цілий день. Хтось спав, а хтось махав тим рядном.

Коли Михайло зі своїм сусідом із Стебника відмахали своє і передали рядно далі, зав'язалась розмова.

— Слухай-но, Михась, я бачу тебе уже ось два тижні мордують, а прізвище в тебе як у москаля, хоча говориш ти по-нашому, по-українськи. Нічого не розумію. Якщо ти москаль, то чому вони поводяться так з тобою?

Що над нами збиткуються, то тут нічого дивного немає. Були поляки — зазнав я і Картузької Берези, і Бريدіток; німці були — бився з німцями; сувіти прийшли — знову тюрма. І так уже довгий час Україна за ґратами і ніяк не може стати вільною, через що українці конають по тюрмах і Сибірах сотнями, тисячами, мільйонами. То що ж ти міг зробити такого москалям, що вони тебе так катують? Ти ж, напевно, не пам'ятаєш, коли тебе вперше вкинули в цю камеру? Ти був збитий ввесь, ледве дихав. Ми гадали, що ти не виживеш. Відливали тебе водою. То треба було щось добряче зробити?

— Та я нічого такого не зробив, — відповів хлопець.

— Ну як нічого? За щось же б'ють...

— Та я всього одного листа написав учителеві, а той, як говорять слідчі, відніс його в КГБ.

— То ти в тому листі писав не про любов, а про щось інше? — допитувався селянин.

— Так, це, дійсно, не про любов, а скоріше — про біль.

— Про який біль?

— Ну про який? В минулому році після закінчення восьмого класу, — почав розповідати Михайло, — послав мене батько на Східну Україну, бо коли ми тікали в 1946 році від голоду, то здали свою хату під контору молокозаводу, який нам перераховував гроші, в Трускавці платили за помешкання, і виходило так на так. А за березень і наступні три місяці завод чомусь гроші не вислав. То батько і послав мене. Каже, в тебе почались канікули,

за мені відпустку дадуть аж восени. Взнаєш, в чому там річ, та й на хату подивишся, чи не розвалилась, бо вона ж з глини — мазанка. Я дуже цьому зрадів і, не гаючи часу, купив білет прямо до Новомосковська.

IV

Доїхав без пригод, ходжу по своєму дворі, роздивляюсь, виліз на вишню, та вишні — прямо в рот. Коли виходить з хати-контори бухгалтер та й почала кричати: чого по чужих садках лазиш, уже ж не маленький, а здоровий хлопець! Я зліз з дерева, привітався і сказав, хто я, чого приїхав.

— Так ми тільки вчора поштою переслали гроші за минулі місяці і на місяці наперед, бо в нас до того на рахунку не було грошей. Як бачиш, даремно ти проїхав стільки.

— Чому даремно? Мені так цікаво було у дорозі. Була зупинка у Львові, так я години три ходив по ньому. Дуже красиве місто. Ви не бували у Львові? — запитав я.

— Ні. Тут народилась, тут хрестилась, тут і помру.

— Чого ви говорите «помру»? Голодівку ж значе пережили?

— Пережила, слава Богу, але здоров'я підірване. Та ти, мабуть, голодний. Іди я тобі дам хоч молока з хлібом.

І ця вже літня жінка запросила мене у нашу хату, посадила за стіл — бухгалтерський, поставила глечик з молоком, нарізала хліба й каже:

— Іж, поки не наїсися, бо коли це ти будеш обідать і де?

Я майже впорався з тим глечиком молока, вибіг на двір, за яким уже скучив. Вишеньки під парканом були колись маленькі, а тепер уже повиростали. Підходив я до кожного деревця і гладив по корі. До хати-контори часто під'їздили то брички, то машини. Люди йшли в бухгалтерію у своїх справах. І я заскакував туди подивитись, що і як пишуть. А он приїхала машина, зайшов шофер до контори, скоро вийшов, хотів уже сідати їхати, та щось задивився на мене. А потім питає:

— А чий ти будеш?

— Як чий? Батька та матері,— відповідаю.

— Та це я знаю, а хто твої батьки?

— Батька звуть — Кирило, а матір Антоніна.

— Чекай-но, хлопче, то ти мені доводишся ще й родичем, твоя мати — моя двоюрідна сестра. А я — дядько Тимофій Щербина із Василівки.

— О, то ви зараз з Василівки і туди будете знову їхати? — запитав я.

— Я кожного дня сюди молоко вожу.

— То, може, й мене візьмете у Василівку, я там був аж перед війною у бабусі.

— Бабусі твоєї вже немає, вмерла в голодівку сорок сьомого року.

— Та нам писали, але хотілося б...

— Ну добре, сідай разом зі мною в кабінку.

І дядько Тиміш завів машину, і ми рушили в село, де я народився і де проживала наша родина до голоду тридцять третього, а потім переїхала до міста. Мені тоді було ледь більше року.

У Василівці був перед війною, коли цвіли садки. Село було таке красиве, що хотілося хоч трішечки подивитись на нього, та й в Трускавці всім рідним буде про що розповісти.

Машина мчала. Переїхали через міст, потім через село довге-предовге, потім через ліс, а на горі моя Василівка. Дядько Тимофій каже: підвезу тебе зараз до Чубівського двору, а потім поїду на ферму, а моя хата онде під соломою, та знайдеш, завтра ранком від'їжджаєм. Підвіз дядько мене до двору, де тепер жив мій рідний дядько по матері Кузьма Чуб. Відкрив я дверцята кабіни і почав вдивлятись, куди мене привезли. Чи в мене такий вигляд був, чи що, але дядько Тиміш також виліз з кабіни і підійшов до мене.

— Що, не визнаєш? — запитав він.

— Так, а що це, двір моєї бабусі? Це Василівка?

— Ти що, не впізнаєш?

— То ж у бабусі був у дворі сад, а зараз — жодного деревця. Та й вся Василівка якась гола. Що тут пороблено, хто порубав дерева, садки? Чи, може, вони самі повсихали?

— Та ні. Ти вірно сказав — порубали...

— Як це? Люди самі свої садочки повирубували?

— А ти як хотів, — уже сердито почав дядько Тиміш, — щоб за кожне дерево налог платити? І вродить воно чи не вродить — все одно плати, та такі гроші, що й деревина разом з тим, що на ній вродить, не може окупити цього налогу. Я сам вирубав свій сад. Так ти думаєш, в мене душа за ним не болить? А де взяти грошей, щоб за кожне деревце запла-

тити? Може, за трудодні? В цьому році обіцяють по двісті грамів зерна дати на трудодень, а в минулому ще й в боргу колгоспники залишались...

Я мовчав.

— Ну, бувай здоров! Завтра ранком до мене додому, а сьогодні почекай своїх родичів.

Вантажівка загуркотіла, поїхала, а я залишився на дорозі, потім пішов на подвір'я, де стояла маленька мазанка на два віконця. Стару хату німці спалили, а садки повирубували самі хазяї при радянській владі. Ходив години зо дві городом, в рівчак спустився, який знаходився недалеко від хати. Там була викопана криниця, напився прозорої, холодної води, виліз нагору і став чекати, коли ж зійдуться родичі. Першою прийшла двоюрідна сестра. Їй було трохи більше двадцяти років, а вигляд на всі сорок: худюща, як тріска. Питаю у неї, чого така худа. А вона говорить, сміючись, що не завжди така.

— От коли не в ланці працюю, а на току чи близько нього, то я роблюсь пишна.

— Яким таким чином? — запитую.

— Та таким: одягаю двоє трусів, а між них насипаю зерна, потім спідничкою прикриюсь і йду чим скоріше додому, бо зима спитає, де літо було. От так і наносиш хоч трохи хліба на зиму, а то знову хоч помирай, трудодні ти ж знаєш, як оплачуються?

Про трудодні не став її питати, бо вже знав їм ціну.

А згодом прийшли дядько Кузьма, який робив у столярці, і тітка Устина. Зайшли до хати.

— То чим же будемо пригощати нашого дорогого гостя? — запитав дядько Кузьма в жінок.

— Та щось вже знайдемо, — відповіли ті. І заходились накривати на стіл. Налили в тарілки борщу, хліба нарізали. Всі посідали круг столу.

— Вибачай, Михась, що небагата вечеря. Будемо сподіватись, що колись буде краще, — сказав дядько.

Я взявся за гарячу страву, вкусив чорного хліба. Їв хліб і порівнював з тим, який батько купував на цілий тиждень у Дрогобичі на базарі. Той був випечений на капустяному листі і такий запашний, з тмином. Цей же хліб був порепаний, і з чого він спечений, важко було сказати. То я собі й подумав, якщо стануть колгоспи і в Західній Україні, то і там такий же буде хліб, бо плата за трудодні — це не те, що там хлібороби виростять на своїм полі. І державі зерно здають, собі залишають, та ще й на базар вивозять готовий такий смачний хліб.

Тепер я почав розуміти, чому селяни Західної України не хочуть без примусу записуватись до колгоспу, бо вони бачили біду і злигодні східнянців. Хоча, здавалося б, повинно бути навпаки. Тут на Східній Україні такі чорноземи, поля неозорі, край казково багатий, а люди досита хліба наїстись не можуть. Там же селяни-гуцули працюють на звичайнісінькій глині і одержують тяжкою, але поки що вільною працею на своїх клаптиках землі і хліб, і до хліба. І подумалось мені: коли і там будуть колгоспи, і буде голод, то куди тоді люди

зможуть тікати, куди подітися? Мене просто охопив жах. Згадалось, як до війни і після ночами стояли черги за хлібом, як декілька разів на ніч перераховували чергу. І коли в цей час хтось пішов навіть по своїй нужді, то все рівно номер уже його пропадав. А в сорок п'ятому, коли ходили колоски збирати і вже в мішках було до половини назбирано, десь взявся бригадир колгоспу на коні з нагайкою. Примусив висипати ті колоски на стерню, нагайкою гнав із поля і кричав: «На слідуючий раз в тюрму підете!»

Старших людей дійсно за колоски судили і саджали. Невеселі думки і згадки були в мене від цього всього. Тому з тяжким серцем лишав я свою милу Василівку і дорогих людей. Мчав мене поїзд на захід. Знову довга зупинка у Львові, по якому я ходив, зачарований його будівлями, пильніше вдивляючись в обличчя людей. І нині я не побачив на них тих радощів, які демонстрували в наших кінофільмах.

Приїхавши додому, в Трускавець, про все бачене і чуване розповів батькові.

— А із шевців не бачився ні з ким? — запитав батько.

— Та з одним тільки бачився, з Куриськом. То він спочатку все розпитував у мене, як тобі працюється, як ми тут живемо. А потім каже: це туди ще радянська влада не добралася, а дійде, то буде як у нас. Фінансові інспектори ганяються за кожним шевцем, навіть по ночах під вікнами прислуховуються, чи не стукне де молоток. І якщо застануть кого, що шие, зразу штраф і налог на цілий рік. Так декотрі

шевці змушені вдень їхати на човнах в плавні Самари в очереті шити чоботи чи щось інше. Так інспектори і там почали шастати. Але оце вже перестали, бо один інспектор під'їхав нещодавно на човні до шевця та й почав складати на того штраф і писати налог. А майстрові це вже, мабуть, до печінки дістало, і він цього інспектора чи лапою, чи веслом так потягнув, що той у воді і залишився. То тепер у плавнях спокійніше.

Батько слухав мою розповідь та з жалем у голосі говорить, що хотів уже повернутись у свою хату, яку на пожарищі поставив, і набридло тинятись по чужих хатах. Та, мабуть, дійсно треба трохи ще тут пожити, підняти дітей на ноги, а потім уже можна буде думати про повернення на Дніпропетровщину.

Хоч вдома я і розповів про ті злидні, які довелось побачити мені в моїй подорожі, але на душі не було полегшення, і перед очима все стояла «гола» Василівка, і обличчя моїх родичів і земляків, виснажених постійним недоїданням і тяжкою працею. Я ходив і не знаходив собі місця. Десять незадовго до початку занять у школі написав листа вчителю до Стрия, котрий в туристичній подорожі до Москви був за старшого. Але цей лист якимось чином потрапив до слідчих, — закінчив свою розповідь Михайло.

V

— Що ж ти там таке настроив? — запитав Мирон, так звали цього в'язня із Стебника.

— Та трішки тільки написав про селянське життя.

— Селянське життя завжди було важким, то, напевно, ти написав все, як є? — питав далі Мирон.

— Та хіба опис селянського життя може поміститись на одному аркуші із шкільного зошита? — на питання питанням відповів Михайло.

— Так, дійсно, маєш рацію, українське селянство у всі віки, а особливо тепер, пригноблювалось правителями. І щоб описати всі страждання наших селян, не один аркуш паперу потрібен, а тисячі тонн, — сказав, зітхнувши, сусіда по камері.

— А що ж ви накоїли? — запитав у свою чергу юнак Мирона. — Ви ж селянин, а зараз весна і земля чекає на ваші руки.

— Напевно, довго їй доведеться чекати моїх рук, бо мені «шиють» статтю 54-1а, а це — двадцять п'ять років неволі, Сибіру. А його не всі витримують. Тому прощай, рідна земле, сині гори, прощайте, дорогі люди, бо невідомо, чи зустрінусь колись із вами.

Сказав це Мирон з таким болем у голосі, в очах стояли сльози, і Михайло почав заспокоювати його:

— Може, ще і не засудять, а може, і менше дадуть...

Михась же з острахом згадав, що в звинуваченні у нього також стоїть така ж стаття, і запитав Мирона, чи і йому дадуть такий строк, бо ж звинувачується по цій же статті...

Мирон поклав руку на вже обстрижену голову Михайла і, жалісливо посміхнувшись, промовив:

— За народ я побував у різних тюрмах: польській, німецькій, тепер от — радянській, але у всіх випадках я надіявся на краще, головне — не зневіритись в правоті своєї справи, ради якої і життя віддати не жаль.

— А яка ж це така справа, що за неї і на смерть можна піти? — спитав хлопець.

— Справа ця зветься: любов до свого народу. І за цю любов наш народ заплатив тисячами і тисячами своїх кращих синів і дочок. Як складеться твоє життя, важко сказати, ти ще молодий, то маєш можливість вирватись на волю. І якщо не будеш обачним, обережним, то знову будеш за цими ґратами. Хоча в цій державі досить клаптика паперу, щоб опинитись в цій смердючій пастці.

Він ще щось хотів сказати, але загуркотіли двері, відкрилась паща, в якій показався із папером в руках ключник.

— На букву «Ш»!

Михайло вже завчив, що це значить, і назвав своє прізвище. Все йшло за відпрацьованим за довгі роки сталінщини сценарієм. В кабінеті, куди завели Михайла, не було нікого, і два конвоїри стояли біля дверей. І тільки тепер хлопець мав можливість розгледіти це місце, де проводяться тортури. На стелі був гак, на який і чіпляли пристрій, з допомогою якого виконували тортури над нещасними жертвами. В стіну також були вбиті металеві пруті, їх призначення Михайло не знав, але відчував, що його муки не закінчились, що треба напружити всю волю, аби відстояти батька і не підписати той наклеп на самого себе, якого так старанно хочуть домогтись слідчі.

Двері рвучко відчинилися, і до катівні вско-
чив довготелесий, який подав знак конвоїрам,
щоб ті вийшли, а сам почав ходити навколо
хлопця, зупинявся, пильно дивився в очі, по-
тім знову кружеляв. Коли це йому набридло,
підійшов до столу, знов витяг папір і підсу-
нув його до Михайла, подав ручку:

— Підписуй, а не підпишеш, то дуже по-
жалкуєш.

— Але це ж те саме звинувачення, як я можу
його підписати, коли то неправда, і такого ні-
коли не було? — почав заперечувати Михась.

Слідчий якийсь загадково посміхнувся і
сказав:

— То ти, напевно, хочеш скуштувати всіх
наших делікатесів? Якщо ти цього бажаєш, я
не буду тобі відмовляти. То підписуєш чи ні? —
істерично заверещав рудий слідчий.

Хлопець мовчав.

— Мовчиш? Ну гаразд, в такому разі на
тебе чекає гостинець, — сказав слідчий і викли-
кав конвєсїрів, яким щось наказав, і ті пове-
ли хлопця.

На цей раз Михайло помітив, що вони спу-
стились сходами нижче, ніж камера, з якої
його взяли.

Підійшли до якихось дверей. Конвоїри відім-
кнули їх. Це були товсті дерев'яні двері, обби-
ті бляхою. Потім відчинили ще одні двері, які
були на відстані від перших на товщину стіни,
потім наказали хлопцеві зайти туди всере-
дину.

Михайло зайшов і став, за ним зачинились
одні й другі двері. Тут була повна темрява і
тиша, жоден тюремний звук сюди не долітав,

а значить, і звідси нічого не чути, як би не кричав чи звав когось на допомогу.

Михась стояв хвилин п'ять чи десять нерухомо, потім захотілось взнати, де він і що з ним. Навпомацки зробив крок вправо, намацав стіну, яка була якась слизька й бридка, бо сморід, який тут був, мабуть, йшов від неї. Він відступився назад, спробував дістатись лівої стіни, вона була така ж, тільки по ній щось текло, бо рука стала мокра. Не знаючи, що там спереду, почав однією ногою пробувати підлогу, вона виявилась нерівна, йшла кудись до низу. Михайло присів і почав далі тицяти ногою, чи можна йти туди, але нога сповзала густою слизотою вниз, і хлопчина зрозумів, що краще лишатися біля дверей, тут хоч стояти можна та й присісти також була можливість, а там невідомо, що і як.

Простоявши якийсь час у цій тиші, він почув шарудіння і писк. Скоріше всього це були миші або пацюки, яких Михайло боявся і гидував, як кожна нормальна людина. Тепер було зрозуміло, що від дверей відходити не можна було, бо тільки зробиш крок — і по тій слизоті полетиш вниз, звідкіля доходив писк. А так, в разі чого, можна буде хоч ногами в двері калатати. І тому він надійніше обіперся спиною об двері і почав чекати на подальшу долю. Скільки в темряві пробув: дві чи три години, не знав. Раптом відчув, як щось по нозі повзе, і з острахом вдарив по ньому рукою. Потім ногами почав на всі боки відбиватись від цих пацюків і бити ногами в двері, кричати що було сили. Але з цього льоху людського крику не було чути, бо та пліснява, сирість

поглинали все. А там, нагорі, хоч про все те знали, але не чули і не хотіли чути, що діється в цій душогубці.

Через певний час Михайло відчув, що до дверей хтось підійшов. Відчинились перші, потім другі, і в очі вдарило світло, завдяки чому він за мить побачив те, куди помістили його конвоїри. Ширина цієї клітки була десь півтора метри, довжина до трьох метрів, бетонована підлога дійсно спускалась вниз метра на півтора. Там же, внизу, протікали фекалії. І якщо б він був зробив хоч один необачний крок, то опинився б у тому багні, звідки вибратись практично було б неможливо, бо немає за що вхопитись, а ноги й руки стали б слизькі. Отож і полізли б пацюки по здобич, бо одних нечистот їм замало, їх до людської плоті кати привчили.

— Виходь,— прошипів ключник, сподіваючись побачити в'язня погризеного і вибагнючого. Йому, звичайно, не хотілося нюхати все те. Та коли хлопець вийшов, він і ще двоє конвоїрів здивувались: він був сухий і цілий. Тому до лазні його не повели, а піднялись знову до кабінету рудого слідчого. Один з конвоїрів відчинив двері і запитав дозволу, чи можна ввести цього «пахучого». Діставши згоду, вони залишили хлопця один на один зі слідчим.

Рудий, не підходячи до Михайла, знову почав вимагати, щоб той підписав звинувачення.

— І ще раз попереджаю: не підпишеш — знову будеш там, звідки тебе привели, але я власноручно тебе штовхну туди, в клоаку. І залишаться від тебе тільки смердючі кістки та череп. От і все. Вибирай.

В Михайла нібито все обірвалося всередині. І вже не володіючи собою, він закричав:

— Краще вбий, невже жалієш кулі? Вбивай, гад, та не знущайся!

Він кинувся до дверей, які виявились не замкнені, відчинив їх. Там стояли ті два конвоїри.

Михайлик знову закричав:

— Стріляйте, чого ж не стріляєте, кати? Люди! На поміч, катують!

Він так хотів зараз смерті, що коли на нього кинулись всі троє, вже не стояв, звисивши руки, а пішов у наступ. Особливо на рудого. На столі стояв телефонний апарат. Михайло схопив його і жбурнув у слідчого, скочив на стіл і ногою що було сили вдарив в його морду. Конвоїри хапали його за руки, ноги, хлопець відбивався, як міг. Та вишколені людоджери таки схопили його, скрутили і наділи наручники, хоч Михайло й призовав людей на допомогу, та в сталінсько-беріївській тюрмі люди були за ґратами, а вартували їх виродки. Там за платню служили тільки кати. Тому звертання до людей, хоч як надлюдськи голосно не кричав він: «Людоньки рятуйте, катують», їх не могли зворушити.

Зате ті сотні, а може, й тисячі політичних в'язнів, людей, що були за ґратами, почули Михайлів крик. І вся тюрма здригнулась. Вона загула. Чим тільки могли, в'язні били в двері. Лунали голоси в'язнів усієї тюрми, одноразово повторювали: «Прокурора, прокурора, прокурора!» І хоч які «хоробрі» були тюремщики, але коли проти них стає вся тюрма, народ, вони, як пацюки, починають метушитися, щось при-

думувати, заспокоювати. Отож і вбіг до слідчої камери хтось із начальства, нагрімав на рудого, що не вміє тихо працювати, наказав відвести хлопця до камери, а справу його передати комусь іншому.

VI

Коли Михайла вштовхнули у його камеру, вона здалася уже не такою й страшною. Та головне: тут були люди, які дивилися на нього доброзичливо і співчутливо. Він не зразу пішов на своє місце, а стояв і дивився на цих людей і радів, що знову з ними. Мабуть, розуміючи його стан, підійшов Мирон, поклав руку на плече і запитав:

— Чи не тебе оце катували?

— Мене помістили в кам'яний мішок, в якому миші чи пацюки, так гидко, а потім вимагали, щоб я підписав наклеп на свого батька, то я й не витерпів цих знущань і почав звати людей на допомогу.

— Тебе не покусали вони? — питали інші в'язні.

— Я не переносу такої темряви, відчув ту смердоту і боявся й кроку ступити вперед, у безодню, — розповідав переляканий хлопець.

— В цьому твоє щастя, що не зробив жодного кроку, — обізвався хтось із гурту.

Більше тижня Михайла не викликали на допит. За цей час він встиг більш-менш ознайомитись з людьми, з якими звела лиха доля. Тут були і молоді хлопці, середнього і зовсім похилого віку люди. Тут було своє життя, зі своїми законами і правилами. Кілька чоловік

могли перестукуватись через стіну і діставали від сусідів якусь інформацію. Михайло зацікавився цим, і його почали навчати. Виявилось, що це тюремна азбука Морзе, якою користувалися в польських та німецьких тюрмах. Він швидко оволодів нею і почав при нагоді також вистукувати по стіні.

Робилось це дуже просто. Ввечері, перед відбоєм, треба було лягти біля стіни, накрити голову чимось і припасти вухом до алюмінієвої кружки, через яку чітко було чути, як по другий бік стіни ложкою тихо вибивають морзянку. Таким чином узнавали прізвища тих, хто сидить з одного і з іншого боку в сусідніх камерах, звідки вони. Обмінювались новинами. Називались прізвища сексотів. Це перестукування Михайлові подобалось, бо воно хоч трохи відволікало від сумних думок, давало змогу відчути себе хоч трохи потрібним цим замученим людям.

А одного дня до їхньої камери помістили високого, стрункого, з військовою виправкою чоловіка. Він був обстрижений, але мав велику красиву чорну бороду. Коли увійшов до камери, запитав, де є вільне місце. З середини камери почувся чийсь голос: «Тут є місце, пане сотнику, проходьте, будь ласка». Від стіни піднявся в'язень середнього зросту, дуже виснажений і, видно, не раз катований.

Сотник зробив крок назад, побачив, що кругом стін сидять і лежать люди і вільного місця немає, пішов до того чоловіка. Він зразу ж став його просити вибачити за те, що вдіяв. Той стояв мовчки, тільки пильно з презирством дивився на сотника.

— Зрозумій мене,— говорив сотник,— як би мене не мордували, я все б переніс, але ж вони взяли сина, доньку і дружину, почали знущатися над ними при мені, на моїх очах. Коли мордували дружину, діти плакали і просили мене, щоб я захистив її, а мені в цей час підносять чистий аркуш паперу і олівець: пиши список своєї сотні і керівників проводу, де хто мешкає. Я тримавсь, коли дружину катували, але ж коли ці нелюди взяли за дітей, а дружина просто дивилась на мене якимись божевільними очима і нічого не могла сказати, я зламався... Я все написав, аби тільки лишили живими моїх діток і дружину. Знаю: я винен перед усім товариством. І за цю провину я повинен бути покараний. Якщо в тебе лишилось хоч трохи болю за нашу спільну справу, за волю нашого народу, то прошу тебе: зроби праведний суд і прикінч мене... Сам я уже пробував, та все невдало. Не зробиш цього, то я й сам щось з собою заподію.

І сотник тяжко опустився біля стіни, схопивсь за голову і ніби скам'янів. Він не поворухнувся, коли на обід принесли баланду, а увечері чай. А цей чоловік, із його сотні, тільки й промовив:

— Бог тобі суддя.

VII

І ось, коли Михайлові думалось, що про нього вже забули, а може, взагалі хочуть випустити, його знову повели на допит, тільки в інший кабінет — світлий від сонця. І найголовніше — за столом сидів інший слідчий.

Він підвівся, розкрив широко руки, дуже «радо» зустрів хлопця. І відразу ж почав:

— Нічого не можна доручити тим телепням. Я був у відрядженні, наказав не чіпати тебе, я сам у всьому розберусь. А вони взяли і тебе обстригли. Як з такими працювати? Ну нічого, твоя чуприна виросте, звичайно, погано, що ти пропустив деякі екзамени в школі, але нічого, літом надолужиш згаяний час. Ось тут на розпишись, і я дам команду, щоб тебе відпустили додому.

Михайло радо схопив той папір і почав читати. Так, дійсно, там було написано тільки про той злочасний лист, і стаття 54-1а замінена на статтю 54-10ч.

— То раз відмінена ота стаття, я вже не зрадник Батьківщини? — спитав хлопчина.

— Та який же ти зрадник, хіба ти із зброєю в руках боровся проти радянської влади, то ж недоумки могли таке написати. А стаття 54-10 це дійсно за отой папірець... Ну, скажемо твоєму батькові, щоб він тобі ремінця дав, от і все.

Цей слідчий був дійсно таким привітним, що Михайло взяв ручку і запитав, де ставити підпис. Слідчий пальцем тицьнув в низ паперу і сам безтурботно повернувся до вікна, звідки так лагідно падали сонячні промені. А школяр в цей час роздивився, що між останньою фразою, яку написав слідчий, і його майбутнім підписом піваркуша вільні, тому на всяк випадок поставив на цей вільний простір літеру з і підписавсь.

— Ну що, підписав? — запитав слідчий, підходячи до столу.

— Уже, ось, будь ласка,— Михайлик взяв зі столу папір звинувачення і подав слідчому.

Той із задоволенням взяв, подивився на підпис, а потім:

— А що це за літера? Я що, тебе просив, щоб ти її поставив? — з гнівом сказав слідчий.

— Та так завжди роблять в бухгалтерії, я бачив, тому й сам так зробив.

— В якій бухгалтерії? — допитувався слідчий.

— А в нашій хаті бухгалтерія молочарки, то там я й бачив це,— відповів хлопець.

Слідчий аж почервонів від люті, двома пальцями взяв те звинувачення і процідив:

— Що ж, хай буде так, але ж ти дістанеш по цьому звинуваченню на повну катушку, а потім там в таборі, коли ти її розмотаєш, ще дадуть стільки ж, от ти й наздоженеш статтю 54-1а.

І тут він зареготав з того, що так «мудро» вирішив це питання.

І куди поділися лагідність і привітність, слідчий став таким, яким він був насправді. Він добре знав, яку Голгофу пройшов цей «зек», і самому не хотілося зараз піддавати його тортурам, та й чорнова робота не для нього, у нього є костоломи, які і жили витягнуть, а доб'ються зізнання.

Та зараз він уже мудрував над тим, як оформити документи, щоб обіцянка, яку він дав цьому «шмаркачеві», була обов'язково виконана в таборах. Він наказав відвести цього зарозумілого хлопця до камери.

VIII

А вдома батько з матінкою не знали, куди й податись і що його робити, щоб вирвати з пазурів КГБ свого синочка. Батько знайшов і адвоката, заплатив йому п'ять тисяч карбованців: Думав, може ж, і допоможе. Коли той брав, то обіцяв, що все буде гаразд. І сон якийсь дивний батькові приснився. Ніби Михась приміряє чорні чоботи. І вже відібрав з десяти пар чотири, а п'яту пару приміряв та відкинув. Що то за сон, ніяк не вто-ропати.

— Я, мати, піду сьогодні зранку до Дрогобича, бо щось моя душа неспокійна,— сказав батько і почав збиратись.

Мати приготувала, що могла, йому на доро-гу і синочкові. Може, хоч раз приймуть пере-дачу, бо все відмовляли, запевняли, що там годують, і їм нічого не потрібно. Кожного разу батько приходив назад з тим вузликом пере-дачі і клав мовчки на стіл, а мати заливалась слізьми.

Тож і тепер поклала у вузлик сала і хліба, може, не відмовлять... приймуть передачу. І все з заплаканими очима дивилась на той вузлик.

А Михайлика зранку забрали й повели дов-гими коридорами, потім вивели на вулицю без жодного слова. Він побачив великий гурт лю-дей, розділений поперек вулиці на половину. Утворився прохід, який охороняла міліція. Тільки Михась почав спускатись по сходинках, як почув:

— Синку! Синку!

Він впізнав батьків голос, повернув голову в той бік, а батько кричить:

— Будь спокійний, я адвоката найняв.

Все це проходило, як у сні. Михайло не розумів, куди його ведуть і навіщо той адвокат. Перевели його через Стрийську вулицю, завели в якийсь невеликий будинок, до залу. Там, де в глибині цього залу, була невеличка сцена, на якій стояло три столи. За середній після того, як оголосили: «Встать! Суд іде!», сіла літня жінка, по боках — два чоловіки. Михайла посадили внизу недалеко від тієї сцени. Три міліціонери стояли біля хлопця.

Жінка, як виявилось, була суддя. Вона надала слово державному обвинувачу. Той, що сидів праворуч, виголосив:

— Громадянин Шевельов Михайло Кирилович, 1932 року народження, звинувачується в антирадянській агітації, що підтверджується його листом до вчителя, а також його особистим зізнанням. Він звинувачується по статті 54-10ч. Згідно з кримінальним кодексом прошу винести вирок: 10 років виправних трудових таборів.

Сказавши це, немов завчену фразу, він сів, поклав голову на руки і ніби заснув, бо більше голову так і не підіймав.

Підвівся адвокат, який почав:

— Хоч ми з державним обвинувачем і близькі друзі, але тут, на суді, ми непримиренні противники.

Після цих слів у Михайла потепліло на душі, бо ж батько сказав, що адвокату дав гроші на захист, появилася хоч маленька надія на спасіння. Тим більше, що адвокат говорив так ви-

разно, голос у нього був дзвінкий, відпрацьований.

— Але мені дуже важко захищати підсудного, бо коли б він був з місцевого населення, це ще можна було б зрозуміти,— говорив адвокат.— А то родом із Східної України і опустився до такої писанини. Там, на Сході, цього ніхто не напише. Він же написав, незважаючи на те, що школа дала йому безкоштовну путівку до Москви, це з усієї Трускавецької школи тільки йому одному. Ви бачите, як з ним там носились і до чого це призвело. А тому я повністю згоден з тим, що сказав обвинувач, тільки я не почув там про позбавлення в правах і висилку після відбуття покарання. Та це можна буде потім обговорити.

Адвокат сів. Суддя запитала:

— Це твій лист, не заперечуєш?

— Того листа писав я, але ж учителеві,— сказав Михайло.

Суддя:

— Головне, що не відмовляєшся від свого листа.

— Вам надається останнє слово,— промовила далі суддя.

До свідомості Михайла не доходило оте «останнє слово», він не розумів, чи його мають позбавити життя, чи випустити на волю, тому розширеними очима дивився на суддю і не міг нічого сказати. Суддя допомогла:

— Ну говори, чого б ти хотів просити у суду, чи зменшити покарання, яке запросив головний обвинувач, чи ще що?

— Я хочу вчитись, я не здав екзамени за дев'ятий клас,— хотів ще сказати, що дуже ску-

чив за батьками, братами, хотів би їх бачити, та Михайло це вже в душі ховав, як свій біль, який, він напевно вже знав, до сердець цієї трійки не дійде. І краще про свій душевний біль тут промовчати.

Як передбачено процесуальним кодексом, всі троє повинні після цього піти порадитись в окрему кімнату. Суддя і адвокат встали і пішли, а державний обвинувач так і залишився сидіти за столом з опущеною головою на руки, напевно зморений тими щоденними процесами, поки адвокат не підійшов і не смикнув його за рукав і покликав вийти. Той нехотя піднявся, потягнувся і почвалав за адвокатом.

Не встигли вони зайти за штору, як суддя вже з ними йшла назад до столів.

Церемонно виструнчились, урочисто підвели голови, бо суддя почала читати вирок:

— Іменем Союзу Радянських Соціалістичних Республік і на основі кримінального кодексу Української РСР...

Михайло з того всього уловив саме суттєве, що його присудили до позбавлення волі на десять років у виправних трудових таборах і що в триденний строк можна подати касаційну скаргу. Все це видовище тривало не більше 10 хвилин. А ще, якщо додати, що й того нещасного листа писав також не більше 10 хвилин, то за 20 хвилин дістав 10 років позбавлення волі.

А як же було при тому проклятому кривавому Миколаї, коли В. Леніну за дуже багато робіт і революційну діяльність в 1897 році оголосили вирок про висилку його до Сибіру на три роки? Так царські власті розправились

з Леніним за його революційну діяльність. І той нестерпний царський режим дозволив приїхати Н. Крупській до Володимира Ілліча, побралися вони там, спілкувалися з селянами, зробили каток і на ковзанах каталися. За час заслання Ленін розробив проект програми партії, написав понад тридцять творів, зокрема закінчив роботу «Розвиток капіталізму в Росії». Біографію Леніна Михайло тільки-но вивчив у школі, тому було зовсім незрозумілим, що за ті діяння та за такого деспотичного царського уряду Ленін дістав лише три роки і не позбавлення волі, а заслання. І це так розправився цар зі своїм ворогом № 1. Його ж аркушик паперу з шкільного зошита, коли керманичем держави є вірний учень Леніна, учитель і батько всіх народів на землі — Сталін, потягнув на десять років таборів. Ніякої логіки, ніякої пропорції. Це в голові хлопця пролетіло, поки дійшли до виходу.

Не встиг він вийти, а до зали вже завели чотирьох хлопців, троє — трохи старші за нього, один — зовсім малий.

На вулиці, де людей зараз було ще більше, з усіх боків чулось, як жіночі і чоловічі голоси лунають: «Ярославчику!» «Славцю!» «Миколка!» «Ромцю!..» Жінки і чоловіки рвалися через кордон міліції і кликали своїх діток, яких повели тільки-но до суду. Вони просили, щоб їх туди пустили, але це було суворо заборонено. І міліціонери разом з червонопогонниками натренованими прийомами відштовхували людей. Одна мати підскочила до міліціонера, схопила його за волосся і голосила на всю вулицю: «Віддайте мого Славка, він нічого не

вчинив злого, краще мене посадить до тюрми, він же ще дитина». Як не пручався той міліціонер, щоб вирвати своє волосся із рук Славної матері, не міг, бо в неї руки ніби судом звела, і вона волила лише одне: «Віддайте мого Славка». Але підбігло двоє охоронників, збили жінку з ніг. Вона впала на бруківку і тільки в руках тримала вирване волосся міліціонера, замість того щоб тримати в своїх руках і притискати до серця своє рідне дитя.

В цей час Михайло почув голос свого батька:

— Ну що там, синку?

Він бачив, як батько проштовхується крізь натовп людей, з яких кожен хотів, можливо і в останній раз, перемовитись хоч словом з сином, дочкою, батьком, матір'ю чи близьким родичем. Добре, що батько був високий на зріст і йому було видно свою дитину, але ж хотілося ближче протиснутись до нього.

І хлопець швидко відповів:

— Дали десятку.

— Місяців? — перепитав батько.

— Років, — почув він у відповідь.

Михайла повели, а батько залишився, щоб здибати десть того адвоката, якому давав гроші, бо ж він був певен, що син нічого поганого не зробив, не крав, не бився, а був собі звичайнісіньким хлопцем, більш того, брав активну участь у шкільній самодіяльності, з чого вони з матір'ю пишалися.

Тому десять років, про які сказав Михась, зовсім не вкладались в його голову. Що ж таке він міг зробити, щоб така кара впала на його ще не зміцнілі дитячі плечі?

Батько чекав до самого вечора, поки судили

людей. Їх вели і поодинці, і по двоє, а то й цілими пачками. Але ж цікаво те, що їх тримали не дуже довго, щоб більше пропустити. Тому батько зовсім нічого не розумів, як людей можна так швидко засуджувати. І не тільки на десять, а він чув в основному називалась цифра двадцять п'ять.

І все ж таки Михайлів батько підстеріг адвоката, коли той виходив з обласного суду і йшов додому. Батько так зненацька з'явився перед пузатим адвокатом, що той отетерів і зупинивсь.

— Добрий вечір, шановний добродію,— звернувся батько до адвоката.— Що ж там з моїм сином Михайлом Шевельовим?

— Все, що можна було зробити, я зробив, але ваш син вів себе на суді зарозуміло, тому йому дали десять років позбавлення волі. Але коли б не я, йому і двадцять п'ять років всучили б, я ж там старався вигородити вашого сина, як міг. Нічого, напише касаційну скаргу, можливо, вирок пом'якшать,— брехав адвокат батькові.

Адвокат пішов з високо піднятою головою, впевнений, що він сьогодні добре попрацював на благо Батьківщини.

І батько ще довго стояв на місці і не знав, що йому робити, потім тяжкою ногою почваляв до Трускавця. Дома дружина і двоє синів чекали на нього, не лягали спати, хоч була вже ніч. Вони боялися, що й батька могли там схопити і тоді залишилися б сиротами серед людей, в яких свого горя майже в кожній родині було більш ніж досить.

Коли ж скрипнули двері, всі кинулись туди,

до сіней. Батько прийшов один. Згорблений, мовчазний, постарілий. Мати підбігла до нього, дивлячись просто у вічі, спитала:

— А де ж наш Михась?

— Синочок там, в лапах тих звірів, дали десять років... Це я винен... Треба було раніше звідси утікати. Знав, що в Західній Україні на людей полюють, як на звірів, саджають по тюрмах по півсела, а то й цілі села вивозять до Сибіру. Знав, та все тішив себе, що це ж не мене, бо мене ні за що. А виявилось, ці прокляті людожери продовжують те, що почали ще в 37 році. І так буде завжди, напевно, на нашій нещасній землі, бо що можуть зробити оті підпільники, повстанці, котрі виступають зараз проти цієї сваволі? Нічого, бо така багатомільйонна армія накинута на цей куточок України й буде нищити все під корінь, поки все не розчавить, не розтрощить. Треба звідси скоріше тікати...

І батько почав збирати речі, але мати спитала:

— А як же Михась?

— Та він повинен написати якусь там скаргу, але я не вірю ні в що, ні в яку справедливість, ні в які скарги.

— То ж, коли все з'ясується з ним, тоді й виїдемо звідси, бо й цих дітей позабирають,— мати поглянула на переляканих двох синочків, погладила їх по головах, пригорнула до себе й заплакала, уткнулась в дві русяві голівки синів й заголосила: «А де ж тая третя голівонька, чорнявеньке моє дитятко».

Батько почав заспокоювати матір, бо в неї погано було з серцем.

— Може, воно й перемелеться, напише скаргу, там у Києві чи в Москві прочитають, розберуться, побачать, що він ні за що потрапив до тої тюрми, що воно ж зовсім ще дитина, та й випустять. Адже там люди працюють...— заспокоював як міг батько всіх і себе також.

IX

Михайла ж завели в камеру, з якої взяли. Він побачив, що багатьох немає, в тому числі і Мирона. А чоловік десять вже поповнили камеру. Нові люди. Хтось запитав: на допиті був чи де?

— На суді. Дали десять років позбавлення волі.

— Десять, двадцять п'ять років — роздають ніби горішки і не задумуються над тим, що це ціле життя. Чи виживе хто стільки за таких умов, чи ні, це нікого з суддів не турбує, бо ж робиться якесь велике, заплановане злодійство проти наших людей, проти нашого народу,— казав літній чоловік, котрий учив Михайла вибивати морзянку, якої сам навчився ще в польських тюрмах.

У другій половині дня відчинились двері камери і до неї завели малого хлопчика. Михайло піднявся, наблизився до нього й запитав:

— А ти чого сюди потрапив, Славку?

Це був учень шостого класу Трускавецької середньої школи, але на зріст був дуже маленький.

— Потрапив того, що й ти,— відповів Славко Гусяк.

— То тебе ще не судили? — питав далі Михайло.

— Та не знаю, сьогодні щось таке було, говорили: «Встать! Суд іде». Потім сказали, що дають мені двадцять п'ять років таборів, п'ять висилки і п'ять позбавлення в правах. То я й не зрозумів, чи то суд був, чи якась вистава, але напевно, що суд, бо всі там були такі набундючені, як індики.

— Що ж ти міг такого вчинити, що так тебе покарали, ти що, вбив кого чи зарізав? — запитав хтось з гурту.

— Та ні, нічого такого не робив, тільки на Перше травня на школі повісив синьо-жовтий прапор. От і все. І що тут такого страшного, не розумію?

— Для цих виродків все страшне, що нагадує про національну самобутність українського народу, про його прагнення до волі і незалежності. Отже, хлопче, не журись, тобі буде так, як всім нам, привчайсь змалку терпінню, — сказав чорний від побоїв чоловік.

Пішли вони обоє в куток і почали один одному розповідати про свої біди. Славко розповів, що із школи ще декількох хлопців взяли до в'язниці, всіх катують, особливо жорстоких тортур зазнав Богдан Петранівський з 7 класу.

Так вони довго розмовляли, поки не почали всі вмощуватись спати на тій цементній підлозі. Михайло ліг на правий бік, до нього спиною притулився Славко. Михайло обійняв його маленьке, худеньке тільце і притис до себе, все ж тепліше.

Вранці відкрились двері і на порозі з'явився якийсь писарчук, викликав Михайла і запи-

тав, чи буде писати касаційну скаргу. Він не знав, що відповісти, але почув голоси: «Пиши...» і він погодився писати касаційну скаргу. Повели його на перший поверх, в якусь світлу кімнату, дали папір, ручку і адресу, куди можна звернутись. Михайло сів за стіл, взяв ручку і вивів:

«В Президію Верховної Ради Української РСР.

Я, Шевельов Михайло Кирилович, в червні цього року був осуджений Дрогобицьким судом до 10 років позбавлення волі за лист, якого написав до вчителя Гука Віктора Миколайовича, в якому описав тяжке становище наших колгоспників, і що люди повирубали садки у Східній Україні. Я не знав, що цього не можна писати, тому прошу скасувати винесений вирок». І підписавсь.

Цей канцелярист забрав у нього скаргу і відвів до другої кімнати, де вже було двоє, по зовнішньому вигляду яких можна було здогадатись, що це такі ж бідаки, як і він сам.

Побули вони в цій кімнаті десь з годину, як за ними прийшли конвоїри і повели на тюремний двір. Там стояла спецмашина, куди їх і посадили. Повезли спочатку містом, потім виїхали за місто. Невдовзі машина зупинилась. Чути було якісь голоси, як скреготнула, відкриваючись, брама. Їх привезли до іншої тюрми. Коли Михайло виліз з машини, то побачив знайому споруду, ніби він її вже десь бачив, тільки не міг пригадати де. Коли завели їх в приміщення, розтлумачили, що сидітимуть тут, поки не прийдуть відповіді на касаційні скарги, які ті написали. І завели до камери.

Що це була за камера? По-перше, висотою більше трьох метрів, вікна високі, величезні, з ґратами, підлога з паркетом. Нари двох'ярусні, щоб більше помістилося. Годували тут трохи краще, ніж там, у Дрогобицькій тюрмі. Та багато з в'язнів не їли і цієї баланди, бо харчувались передачами.

На другий день Михайло також отримав передачу. Мабуть, батько приніс її, бо маленька записочка, написана його рукою, була схована в хлібі. Він сповіщав, що все знає, і про касаційну скаргу теж, просив триматись і при зможі повідомити, що принести, крім харчів.

Тепер тюремне життя пішло по-іншому. Ніяких допитів, ніяких катувань. Сиділи арештанти та все думали, як же із цієї клітки вирватись. Тюрма — Бريدітки — була побудована ще поляками з урахуванням отих буржуйських пережитків: скільки треба світла, яка підлога повинна бути. Арештантське подвір'я також є. Туди щодня виводили на прогулянку.

Часу було доволі, і Михайло порівнював з цією тюрмою ту, Дрогобицьку, звідки привезли їх сюди. То вже, дійсно, витвір «буйної фантазії» сталінських опричників, які дбали через «надмірну любов» до людини, як задусити у ній усе людське.

Тут в камері на Бريدітках сиділи люди різного віку. Тому старші і розповідали, як вони вели боротьбу за часів Польщі, при німцях і як сміливо могли вимагати і добиватися своїх прав. І коли сиділи за тих часів, не могли навіть подумати, що коли прийде сюди на Західну Україну радянська влада, то будуть твори-

тись беззаконня, яких навіть колонізатори в Африці не допускають.

Згадували вони 1939 рік, як радо населення цієї віками мордованої землі зустріло воїнів Червоної Армії. Їх засипали квітами, запрошували до садиб, пригощали, чим могли. Та невдовзі люди почали помічати, що ці визволителі хапають і садять до тюрем людей, які боролись за права українського населення ще за поляків. І як людей сім'ями вивозять з рідних місць і розсіюють їх по всіх усюдах великої неосязної держави. Це все насторожило. Особливо населення зненавиділо сталінський режим, коли німці в 1941 році ввійшли на територію Західної України і повідкривали тюрми, а звідти ніхто не виходив. Родичі й всі близькі кинулись туди, бо ж забрано було тисячі й тисячі людей. Але знайшли вони в тюрмах тисячі замордованих і закатованих людей. Люди їхали з сіл, з міст знаходити своїх рідних. Незважаючи на страшний сморід, відшукували їхні трупи і везли додому, щоб хоч захоронити за давнім звичаєм і приходити поклонятись мученикам за свій народ.

Як розповідали ці люди, серед трупів були і старі, і малі, і жінки, і чоловіки. Всіх сталінсько-беріївська рука дістала і покарала, не знати навіть за що. І от тепер сиділи досить розумні люди, які пройшли нелегкий життєвий шлях і не могли збагнути, якою була мета катувань і вбивств до війни і чому й зараз, коли переможено фашизм, ця звіряча ненависть до українських людей проявляється ще з більшою жорстокістю. Адже кожен з них зазнав тих нелюдських мук, яким піддавали їх

радянські слідчі. Все це важко було збагнути. Ще могли зрозуміти, коли давали людям двадцять п'ять років тюрми чи таборів, якщо вони із зброєю в руках виступали за вільну Україну. Але ж таких було небагато, бо їх або вбивали в бою, або ж вони самі кінчали з собою, тільки б не попасти живими сталінським собакам.

Отак і сиділи днями, місяцями люди в цій польській тюрмі, яка працювала тепер на сталінських сатрапів. Вона була як зразкова, тут навіть коли в'язнів виганяли на прогулянку, двічі на тиждень у камерах натирали паркетну підлогу. Це про всяк випадок, звичайно.

Зате в Дрогобицькій слідчій тюрмі умови були жахливі, муки нещасні терпіли нелюдські. Порівнюючи це з тим, що розповідали про ув'язнення при польському пануванні, Михайло почав розуміти, що поляки, як представники європейської культури, боялись чинити такий глум і знущання над людьми перед Богом і перед громадською думкою освіченої Європи, сталіністи нічого не боялися. Їх прикривала залізна завіса, тому вони відкидали найменшу відповідальність за людські долі, тим більше, що все це робилося не тільки з дозволу, а за наказом згори, бо хто ж будував би канали, хто б безкоштовно прицював у Сибіру, на Колімі? Ці роботи передбачались в планах п'ятирічок і на них найбільше розраховувала сталінська верхівка, яка добре усвідомила, що переможців не судять, не зважаючи на те, якою ціною ці «перемоги» добувались.

Якщо на самому початку другої світової війни Черчілль і Рузвельт поставили собі за мету

добути перемогу при найменших людських втратах, то Сталін про це не дбав, він знав, що в нього необмежені людські ресурси. Коли ж побачив, що Червона Армія котиться все далі на схід і вже німці опинились під Москвою, він видав наказ: «Ні кроку назад», за яким розстрілювали тих, хто без наказу відступав.

От в такому страсі люди й жили і до війни, і під час війни, і після неї.

У таких розмовах і роздумах проходив час. В них пом'якшувались нестерпність чекання, яку ж там відповідь дадуть верховні жреці радянської ієрархії.

А думка все гризла душу, чому не слухався батька відносно листування, мабуть, він щось таке знав, що не дозволяв переписуватись з товаришами. Тепер батько з матір'ю і братами побиваються за ним, а він дивиться на ґрати і дивується, що вони такі товсті, мабуть, звідси жоден ще не втік. Не так, як Сталін п'ять разів тікав з-під арешту. Мабуть, так його охороняли, а може, історія ще й не докопалась, як це він умудрився без жодної подряпини стільки разів вириватись з ув'язнення.

Х

Тепер Михайлові пригадувались всі батькові застороги. Пригадалось, як до них унадився ходити один солдат з місцевого Трускавецького гарнізону лагодити чоботи. Представивсь полтавчанином. Два-три тижні пройде, і він з'являється, показує, як позбивав чоботи по тих горах, та все лає радянську владу,

читає з дому листи, як там бідують, а він оце змушений ганяти по лісах і горах за бандерівцями. Батько візьме чоботи, обдивиться, скоренько підіб'є новою гумою — і все, можна і йти. Так ні. Цей полтавчанин сидить та й сидить, і все однієї співає: сякі та такі.

А коли він піде, батько й каже: «Молодці хлопці, що не встряли в ту розмову, бо з нього такий полтавчанин, як з мене паламар. Я з полтавчанами служив у армії і добре їхню говірку запам'ятав. Його ціль щось вивідати». А десь весною 1948 року, уже коли зовсім стемніло, хтось постукав у двері, батько відкрив, і на порозі знов з'явився цей «полтавчанин».

— Оце, дядько Кирило, підбийте останній раз чоботи, може, демобілізують тепер додому...

— А що, наказ вийшов про демобілізацію? — запитав батько.

— Та ні, повернули таку операцію, що, може, ще й ордена дадуть, — відповів той.

— А що ж це за операція? — запитав батько.

— Ми вже давно полювали за керівником проводу ОУН Махомацьким, він у них значиться двічі героєм України. Ніяк не могли взяти — такий невловимий. Ну прямо з рук вислизав.

І охоче переповів усе:

— Найскладніше було, що він добре володів російською мовою, переодягався в офіцера РА, з нашими офіцерами зустрічався як відпочиваючий, у волейбола грав. Коли ми приходили на те місце, його вже й слід простиг. А ось його зв'язківця вдалось захопити. Він нам і вказував, де Махомацький може бути. Перед цим його підстерegli на пошті. Солдати кругом у три ряди залягли, а най-

хоробріших, переодягнених у цивільне, послали до зали поштамту. Він відчув небезпеку, коли побачив, як ті входили. Зразу ж почав стріляти, потім вискочив на другий поверх, вибив вікна і почав жбурляти туди гранати, а за останньою і сам стрибнув у вікно. Поки прибігли на ті вибухи, допомогли пораненим, його мов вітром здуло.

— А це вже не випустили,— продовжив полтавчанин.— Зв'язківець нам передав, що зустріч повинна відбутись у лісі, за Помярками (невеличке штучне озерце в Трускавці — *авт.*). Махомацький і зв'язківець домовились, що перший двічі лясне в долоні, а зв'язківець відповість таким же чином тричі. І тільки-но Махомацький зробив один хлопок, як одна з наших вівчарок загавкала. В ту ж мить він із автомата ударив в напрямі собаки. Поранив її і собаковод. Тоді ми всією ротою відкрили вогонь по ньому. Він деякий час відбивався, але ми його зрешетили всього. Тому наказ «взяти живим» не виконали. Та вже за одне те, що ми його прикінчили, має бути нагорода... Так що, дядько Кирило,— закінчив гість,— ви недаремно підбивали мені чоботи. Я вам за це ось цілу наволочку махорки приніс.

Батько подав йому підбиті чоботи, а від махорки відмовився — мовляв, сам не куре, дітей до цього не привчає, тому краще курить вже самі.

Після того, як «полтавець» пішов із своєю махоркою, в хаті надовго запала тиша.

Батько першим порушив її: «Оце, що сьогодні чули, ніде і пари з уст, бо невідомо, для

чого він виклав подробиці вбивства Махомацького. Його липкі очі так і бігали з одного на іншого, мов хотіли дізнатись, яке враження справляє його розповідь... Глядіть мені...»

Цього вечора в хаті майже не говорили, вся сім'я мовчки сиділа і працювала, ніби в роботі відшукала куточок, де б можна було заховатись від смутку і жаху.

А порядок у них був такий: спочатку на шматок хліба зароби, а потім сідай вчити уроки. Це вже було всіма усвідомлено, і хлопці, як тільки прибігали із школи, обідали, просили дати роботу, щоб скоріше можна було приступати до уроків. Тепер і робота якось не клеїлась, і вся сім'я сиділа, немов приголомшена.

XI

Ці спогади перервали тюремщики, що відкрили двері і випускали в'язнів на прогулянку в тюремний двір, огорожений височенною кам'яною стіною, густо повитою зверху колючим дротом. Ходили колом, руки назад. Погода напрочуд була сонячна, і з полів линули духмяні пахощі, що забивались і сюди. Здавалося, зроби крок за цю стіну, і ти вже будеш на волі, в полі серед лугів. Людина особливо гостро відчуває запах свободи, коли її втратить.

Так і Михайло. Жив собі, ріс, як і всі хлопчачки, бігав і в ліс, і по горах, жив у природі і сам був її часткою і не задумувався про те. Хіба ж він міг знати, що це все можуть відібрати, що він буде ходити отак колом з таки-

ми ж обкраденими людьми й бачити тільки клаптик неба.

Йшли дні за днями, вже минули червень, липень, серпень, а Михайла тримали в тюрмі, на Бريدітках. Все не було відповіді на скаргу, так говорили тюремщики. Почався вересень, Михайлові товариші пішли до школи, а тут сиди і чекай, яка то відповідь буде на скаргу. Гадати, правда, не приходилось, бо за ці місяці в цій камері побувала не одна сотня людей, та нікому з них по скарзі не зменшили міру покарання. То й він уже наперед знав, що «десятка» залишиться. А один з бідаків, на прізвище Чекан, який був тут уже після пересудження і якому добавили строку, говорив, щоб не спішили туди, до таборів, мовляв, ви там ще будете згадувати Бريدітки, бо таких умов ніде, — ні на Півночі, ні в Сибіру, ні на Колимі, ні на Соловках, — вже не буде, там усе на зразок Дрогобицької тюрми. Цей чоловік уже побував усюди, тому порядки й умови проживання зеків він добре знав і розповідав цим людям, які не знали, що на них чекає в майбутньому.

В середині вересня Михайла повели в якусь кімнату, вручили папірець, дали ручку і наказали розписатись, засвідчити, що ознайомлений. Він скоро пробіг очима написане у тому папірці, в кінці чого стояло: «Отказать!», і зробив підпис.

Через тиждень набили з десяток машин в'язнями. Під величезною охороною повезли на залізницю, де на них чекали «столипінські» вагони. Невідомо, чому «столипінські», адже робили їх уже за радянської влади, коли того

вже давно й в живих не було? У вагони заганяли майже бігцем, набили людьми всі «купе». І поїзд рушив. Куди — ніхто не знав. Кожне «купе» являло з себе металеву клітку, в яких тільки звірів возять.

О другій чи о третій годині ночі приїхали в якийсь залізничний тупик, де на вагони були направлені прожектори. Тут уже стояли обладнані машини, в які зразу ж і посадовили в'язнів. Було заборонено навіть голови зводити. Привезли до якогось великого двору, де замість огорожі стояли багатоповерхові будинки. Хто тут уже бував, повідомили, що це Львівська пересильна тюрма. Сюди звозять з усієї Західної України засуджених, яких потім «сортують» на партії і відправляють у віддалені райони Радянського Союзу.

Михайла в гурті завели в здоровенну камеру чоловік на сто. В ній, як і в Дрогобицькій тюрмі, підлога була бетонна, але попід стінами хоч щити із дощок настелили. Це вже було трохи краще.

В такому гурті люди шукали своїх родичів, знайомих. Декому вдавалося знайти когось із ближніх. Пересильна Львівська тюрма була найбільшою в Союзі, адже вона постачала тепер найбільшу кількість дармової робочої сили на будови комунізму, до якого, «великий кормчий» сказав, неодмінно доживемо. Хоча для нього особисто він наступив уже давно.

А тут, у цій камері, кожен міг сказати, аби його запитали, чи він доживе до комунізму, що це така примара, така утопія, до якої ні один дідько не зміг би додуматись. І який зараз суспільний лад, також важко сказати:

чи капіталістичний, чи феодальний, чи кам'яний вік. Говорять, соціалістичний. Мабуть, воно так і є, бо при тих системах до такого звірства не могли додуматись найжахливіші тирани, аби мільйони своїх же людей вбивати, саджати до тюрем і ще й хизуватись цим, співаючи: «Как хорошо в стране Советской жить!» Це для кожної нормальної людини настільки дико, що мимоволі запитуєш себе, куди ми йдемо, до якої мети і що з моїм народом стане?

До ранку якось вместились всі на щитах, а о шостій годині в двері вже калатали наглядачі і репетували: «Підіймайсь!» — лежати до вечора не дозволялось. Можна було стояти, ходити, як було де, сидіти. Тому дехто старався сидючи спати. На перший день їсти не давали, тільки воду. Тому їли те, що з собою поприносили, ділились між собою.

Ввечері перед сном хтось почав службу Божу. Всі поставали на коліна і молились, просили Бога допомогти перенести ці муки. Молитва перекинулась на всю пересильну тюрму, бо коли почали співати, тюремники бігали по всіх коридорах і поверхах і били в двері, аби припинити спів. Та на те ніхто не звертав уваги. Спів настільки всіх об'єднував, що всі майбутні труднощі здавалися вже й не такими страшними.

Та вразила Михайла остання молитва, коли голосно співала вся тюрма, коли кожне слово западало в душу:

Боже, вислухай благання,
Нищить недоля наш край,
В єдності сила народу
Боже, нам єдності дай.

Михась не вмів молитись, але ці слова були настільки близькі й зрозумілі, що і він почав підтягувати разом з усіма. А душа ніби сама рвалася до Бога, бо ж прохання таке просте: «Боже, нам єдності дай».

Після спільної молитви дехто ще продовжував молитись самотньо. Потім почали уможовитись на тих щитах, готуватись спати, та враз двері відчинились, і тюремщики прямо заштовхали до камери ще одного чоловіка. Зразу було видно, що в нього замість правої ноги — протез, він бив ним у двері й кричав російською мовою: «Випустіть мене, я американський підданий, ви не маєте права мене тримати тут!» Та з коридора у відповідь пролунала тільки груба лайка. І цей чоловік поволі став озиратись, де він. «Американець» побачив, що люди готуються спати просто на голих щитах, знов почав гримати в двері, вимагаючи, щоб йому віддали його речі. Це тривало з півгодини, поки йому вкинули в камеру матрац і ковдру. Михайло стояв неподалік від дверей і того інваліда, то й почав йому допомагати влаштовуватись. Люди потіснились, дали можливість постелитись. Була в «американця» якась дивна сумка. І той у ній порпався, усівшись на свою постіль.

Пройшло якихось два дні. Людей на пересильній то привозили, то відвозили. Коли вечорами в'язні молились, лише Михайло і той американський підлеглий не брали участі в богослужінні. Хлопець тому, що ні в школі, ні вдома його не вчили цьому, хоч до війни, коли приїздила бабуся до своїх онуків із села, вечорами, бувало, довго молилась в кутку до

ікони, онуки прислухалися до тої молитви, але так і не навчилися. А чому не молився «американець», всім, здавалось, було зрозуміло.

Після молитви «американець» запросив Михайла лягти поруч з ним, мовляв, матрац широкий, помістимось. І дійсно помістились. Він почав розпитувати хлопця, за що його взяли. Михайло йому все розповів, як було, нічого не втаїв, ні садочки, ні трудноді, ні злигодні. «Американець» все слухав і тільки інколи задавав питання російською мовою, навіть без акценту. Коли Михайло виговорився, і сам почав задавати тому питання, яким чином він, американець, наш союзник, і потрапив сюди, в пересильну тюрму, той детально розповів, що був американським розвідником в Німеччині, але в 1944 році на Гамбург налетіли американські літаки і вщент його розбомбили, там він і потрапив у госпіталь, де йому відтяли ногу, а потім цей госпіталь взяли російські війська, і скільки він не доказував слідчим, все йому не вірили, а засудили як американського шпигуна. Хлопцеві так цікаво було слухати, і він все й далі розпитував про Німеччину, про американську розвідку, які пригоди випали тому під час виконання завдань. «Американець» щиро все розповідав, так здавалось хлопцеві, бо їх слухали і в'язні, що лежали поруч. Особливо цікаво було слухати, як вони, американські і англійські розвідники, натрапили на інститут, де готувалась нова зброя, атомна бомба. Як вони налагодили зв'язок з німецькими вченими і як домоглися, щоб Гітлер так і не встиг дістати в свої руки таку грізну зброю.

Михайло слухав і тільки дивувався таким збіговиськом. На його думку, того американця треба було нагородити, а його саджають в тюрму. Дивні речі.

Днів через три по обіді, коли в'язні купками стояли в камері, від одного гурту швидко, хоч і на протезі, відійшов Дьяконов, таке прізвище було «американця», він хутко взяв свою сумку, підскочив до дверей і почав чим дужче бити протезом по них і вигукувати: «Я вимагаю прокурора!» І так декілька разів. Двері відчинились, і Дьяконов зник за ними, а потім тюремники прийшли й забрали постіль цього американця. Тому Михайлові, вже як всім іншим, довелось спати на голих дошках.

Проте бували і радісні дні, коли отримували передачу від рідних. Нікому не дозволялося писати ні рідним, ні зекам. Але ж від того, що ти дістанеш кусень сала чи хліба, які тримали в руках твої рідні, уже ставало легше, бо ти знав, що мати або батько тут десь поруч, за цими мурами. Що вони вболівають за тобою, а може, ще і доб'ються, що тебе випустять на волю.

Так проходили дні і тижні, коли десь у кінці жовтня з їхньої камери почали багато забирати людей. Прийшла черга і до Михайла. Людей виводили в тюремний двір і не саджали, а примушували лягати в спеціально обладнані вантажівки. Лягали один на одного, а поверх них покидали торби. Велика колона рушила вперед. Куди, лежачі не знали, тільки десь через півгодини вся колона зупинилась і по деяких звуках можна було здогадатись, що поруч — залізниця. Скомандували конвої-

ри вилазити з машин, і всі вони побачили: на колії стояв довжелезний ешелон з товарних вагонів, або як їх ще називали «телятники», в які понапаковували в'язнів у три яруси. Була подвійна чи потрійна охорона.

Людей примушували бігти від вантажівки до вагона. Але навіть за цей короткий час можна було роздивитись блакитне небо. А коли підіймались драбинами до вагонів, побачили схід сонця, промені якого лагідно, по-осінньому торкались облич. Як давно вже не бачили його краси, не відчували його тепла. Конвоїри не тільки створили суцільну загорожу, стоячи плече до плеча, але й постійно перелічували всіх.

ХІІ

Коли «телятники» напакували в'язнями, їх ще раз перерахували, викликаючи кожного за прізвищем, роблячи у себе помітки. Потім з гуркотом зачинили двері, закрутили дротом, заплombували вагони. Поїзд з нещасними потягся на схід.

У вагоні тільки два невеликі віконця з ґратами, куди хоч трохи проникало світло, а повітря свіже потрапляло до вагона через щілини між дошками. Коли рухався поїзд, повітря було хоч трохи наповнене киснем. Але коли він зупинявся на годину-дві, а то і на кілька діб, у вагоні стояв нестерпний сморід. Кожен в'язень шукав шпариночку, через яку хоч трохи надходило б свіже повітря. Та в'язнів у вагоні було напевно більше, ніж тих шпарин.

Особливо було нестерпно жарко на третьому поверсі нар, бо там скопичувалось повітря, яке люди видихали, і, крім того, дах вагона на сонці нагрівався, і від нього пашило, як із печі. Тому вирішили мінятихь місцями через добу, аби як-небудь вижити.

Окремі старі люди не могли туди вилізити, то їх і не примушували. А один старенький дідусь, махнувши на все рукою, поліз на третій поверх, приговорюючи: «Чим скоріше, тим краще». Що він хотів тим сказати, в нього ніхто не допитувавсь, тільки не пройшло і доби, як він помер. Коли люди про це дізнались, почали на зупинці калатати в двері. Підбігли конвоїри і заревіли: «Чого вам треба?» Їм сказали, в чому річ, на що хтось із конвоїрів крикнув: «Ну й добре, на одного бандерівця поменшало».

В'язні підслухали розмову конвоїрів, мовляв, приїдемо до Харкова, там знімемо. Так ми дізнались, що везуть у напрямку Харкова, куди прибули через добу, відколи помер старий.

В Харкові дали поїсти і навіть чаю, а потім поїзд знов рушив далі. І ніхто не знав, чи близька це, чи далека дорога. Тільки не така жара була тепер у вагонах, бо за ніч вони сильно охолоджувались, і лежати на самих верхніх нарах тепер уже було прохолодно. Поки доїхали до Новосибірська, в їхньому вагоні померло ще двоє, на що конвоїри дивились, як на щось звичне і навіть позитивне, бо попереду чекає на всіх робота, а з такими дохляками хіба збудуєш світле майбутнє? І хто буде знати, де схоронили їхнього батька чи

брата, де ті могили, які розпорошені по цих далях.

Була тільки перша половина листопада, а тут, в Новосибірську, вже стояла холоднеча випав сніг, і конвоїри бігали вздовж ешелону в битих валянках і кожухах. Тепер в'язні просили, щоб двері вагона не зовсім відсовували, бо холод вривався разом зі сніговою завірюхою. Але ж у конвоїрів були свої турботи. На цій станції поміняли караул. Тепер приступив до своїх обов'язків вологодський. У вагоні були в'язні, які розповідали, що це найбільш безжалісний караул, який з людьми поводитьсь по-звірячому.

Все можна пізнати тільки в порівнянні. Тепер ці ідоли навмисне перелічували людей по кілька разів на морозі під час зупинок. Дерев'яними молотками на довжелезних ручках вони били по кожній дошці вагона. В'язням здавалося, що їх лупцюють по головах. При цьому іній від того грюкання сипався на голови в'язнів, і на верхніх нарах неможливо було лежати. Тому люди збивались на нижні і середні нари і, притиснувшись один до одного, зігрівали самі себе, як могли. Але й це не допомагало. Тоді брали одяг і робили щось подібне до куреня, і в такий спосіб намагаючись зберегти власне тепло. А ешелон, набитий вщерть мучениками, все тягнувся і тягнувся засніженою колією крізь морози і хурделиці.

Ще з добу простояли на станції Іркутськ, і тільки після цього прибули на місце призначення. Це був Ангарськ. Конвоїрів з собаками було, як саранчі. Вони утворили коридор, яким в'язнів строем примусили майже бігти. При-

були до табору, обнесеного колючим дротом з вишками. Вже темніло. На колону з вишок направили прожектори. Почали знову звіряти всіх по списках, лічити і по п'ятдесят чоловік заводити в концтабір. Біля Михайла був старий чоловік, неспроможний йти самотужки, тому його довелось від ешелону вести під руки. Потім з'ясувалось, що це був священник зі Львова Прокопович, якому було вже далеко за сімдесят років.

Отак по заметах в лютий мороз, під крики конвоїрів вони і потрапили до табору. Михайло пам'ятає, що повели їх повз довгий вонючий барак, біля якого була величезна чорна купа. Коли проходили біля тієї купи, в'язні наступали на щось тверде і кругле. Аж ось почувся голос чоловіка з грабаркою, що копався біля купи: «Ви ногами топчете те, що завтра будете їсти, заберіть лівіше». Хтось підняв кілька круґляшів і роздивився, що то звичайна бульба, котра була як камінь. Цей кагат з бульби був довгий, насипаний прямо на сніг і снігом заметений, а чорнів початок його там, де брали цю бараболю-каміння.

Повели їх далі вулицею, якщо так можна сказати про дорогу між помешканнями табору. З обох боків стояли бараки і якісь круглі споруди. Так і прийшли вони до своєї «юрти», яка знаходилась в колі ще чотирьох. На плані це було схоже на ромашку, тільки посередині, на площадці, яка утворювалась між п'ятьма юртами, замість жовтенької цятки з запашним пиломком квітки стояла здоровенна дерев'яна бочка-параша. Це було не тільки видно, але і дошкульно відчувалось.

Завели партію в п'ятдесят чоловік до однієї юрти, і зразу дихнуло свіжим деревом і теплом. Юрта уже була заселена наполовину, і ті мешканці добре натопили грубу. Тому супроводжуючий скомандував вибирати собі нари, а сам взяв кількох чоловік і зник.

Потім в'язні, або, як їх називали, — зеки, спочатку розглядали, куди це вони потрапили, що то за така незвична будова. Почали розпитувати тих, хто вже тут жив. Виявилось, що половину займають зеки — карні злочинці, серед яких, звичайно, були не тільки злодії і вбивці, а й прості роботящі люди, засуджені по Указу 1948 року, за яким давали: за один буряк — 1 рік, за два — 2 роки і т. д. Серед них були різні бідаки. Один і розповів, що ці юрти надсилає нам Фінляндія. Це дерев'яні щити, з яких і складають ці житла без всякої техніки і дуже швидко.

Є також і бараки із щитів, які також поставляли для нас фінни. Як в житті народів цікаво буває... Вчасно вийшли зі складу Росії, і їхні люди не жили в цих юртах за колючим дротом, а самі виробляли такі нехитрі помешкання і мали за це золото. А замовлення Союзу дуже велике: треба вкрити Північ, Сибір, Далекий Схід таборами. Тільки в одній із травневих 1945 року директив Сталін наказав командуючим військами 1-го і 2-го Білоруських, 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів, а перш за все Берії, Меркулову, Абакумову, Голикову, Хрульову, Голубеву сформувати сто таборів на 10 000 чоловік кожний. Це невеличкий додаток до тих таборів, які вже існували, в яких люди жили, покладаючись

тільки на чудо, що, може, вирве із цього рукотворного пекла.

Дядько сидів на лавці біля груби і розповідав, що цю юрту поставили три дні тому. Їхню партію раніше привезли, а тепер сюди помістили, сказали: будете жити з політв'язнями, бо повинен витримуватись принцип «великого кормчого»: злочинці мусять знищувати самі себе. Тому сподіваються, що ви нам, а ми вам вчепимось в горлянку, а може ще, що ми вас навчимо своєму ремеслу.

Хто їх знає, чому адміністрація табору так розміщує вперемішку зеків? Але напевно є якась інструкція.

Цілу ніч прибулі влаштовувались і лише під ранок трохи задрімали, коли вже треба було підійматись. Тут же начальство призначило бригадира із власовців. Самі вибрали кухаря, який пішов до так званої їдальні і приніс звідти хліб і баланду. Хліб поділили і почали пригощатись варивом. Звичайно, на щось смачне ніхто і не сподівався, але що та рідина буде такою вонючою, теж не чекали. І всі дивились один на одного: їсти чи ні. До них підійшов той чоловік, що розповідав про юрти, і сказав, щоб обов'язково їли все, що дають, бо кращого не буде. Адже і бульба, і капуста мерзлі, а дістати тут чогось, купити немає де і немає за що. Якщо хочете вижити, то приступайте сразу, це спочатку від тієї їжі буде нудити, а потім ще й добавки у кухаря проситимете, а тому видають тільки норму.

Всі опустили голови і почали сьорбати гарячу страву, хоч якою вона не була. Бригадир попередив, щоб половину пайки хліба залиши-

ли на обід. Тому ці половинки замотували, хто в папір, хто в яку шматину, і ховали за пазуху, бо була команда: «Стройся!»

ХІІІ

Спочатку навіть добре знайомі не впізнавали один одного, бо тепер всі були одягнені однаково: шапка, бушлат, штани і валіанки (вже поношені). Та поступово звикали. Людина до всього звикає — навіть до кайданів, до дроту, до вишки. Навіть до тих собак, яких водили конвоїри на ланцюгах, звикали, а може, просто намагались не звертати на них уваги, бо ті нагадували про себе — оскраженіло гарчали.

На роботу їх ганяли до Ангари, це велика ріка, яка одна витікає із озера Байкал, хоч впадає більше ста річок. В грудні місяці Ангара була спокійна, скута товстою кригою і покрита снігом. От сюди й нагнали бригади зеків рити канал.

А як його вириєш, коли земля вже промерзла більш ніж на метр? Що ж, спочатку розчищали сніг, а потім видовбували ямки розміром 40 на 40 і глибиною 70 сантиметрів. Люди довбали ці ями, які називали бурками, в мерзлому ґрунті, що був міцніший бетону, бо являв собою глину з камінням. Ломи тупились, і за якусь годину треба було їх класти у вогонь, а потім відклепувати і гартувати в снігу. Без звички у людей розпухали руки. Але треба було працювати, бо давали норму: півтори бурки за день — це складало 121 відсоток, за що табірна адміністрація зараховувала

цим бідакам три дні за один. Та й гроші обіцяли платити. Як пізніше виявилось, зароблені гроші йшли на утримання табірного начальства, охорони і всіх служб, які були створені цією системою — системою сталінського режиму. Ця система була вже відпрацьована десятками років репресій і показувала «чудові» результати.

Сталін і його підручні були просто в захопленні від такого винаходу експлуатації людей. Тим більше, що вони цих нещасних за людей і не вважали: це були просто вороги народу, а тому з них треба взяти було всю їхню фізичну силу для виконання своїх накреслень і цим здивувати світ. Та світ не дивувався, а скоріше жахався того, що діялось за залізною завісою. Хоч і уривчасті, хоч дуже мізерні відомості були у вільному світі, але і тих даних було досить, щоб уявити, яка потвора керує такою великою державою і куди вона може завести цю державу, в яку прірву.

Проте ніхто не хотів втручатись в чужий дім, кожна держава займалася своїми справами і дбала про добробут свого народу, а радянський народ нехай уже сам вибирається з того баговиння, в яке його завів «великий і мудрий».

А ті, кого недоля прирекла жити за колючим дротом, знали тільки те, що треба робити — пробиватись крізь мерзлу землю і цим заробляти 121 відсоток. Хто знає, може, знадобиться. Табірна пропаганда кругом верещала, що це єдиний спосіб вирватись із-за дроту. Тому так запекло довбали бурки. А після них приходили піротехніки, які закладали в кож-

ну бурку вибухівку і потім одноразово все підривали. В такий час бригади відводили від цього місця подалі, але було видно, як земля, немов жива істота, підіймалася догори, розламувалась на груддя, падала. Потім стояла деякий час пилюка. Приходили екскаватори і вибирали зранену землю. Поступово вимальовувався канал чи траншея шириною метрів десять.

Спереду них працювала бригада Башкирова, яка складалася з кримінальників, а частково були в ній і по указу 48 року.

Одного разу, коли Михайло підійшов до вогню, щоб розжарити кінець лома і потім загострити його, він помітив, як до їхніх пожитків підійшов один молодик із сусідньої бригади і непомітно взяв торбинку з пайкою хліба отого старенького дідуса-священника, якого довелось під руки вести з вагона до табору. Цей вже старенький чоловік зі Львова дуже мудро все пояснював. Особливо коли поруч був ще один священник — Шабан Микола Миколайович. Вони могли годинами говорити. Але вони говорили латиною, і Михайло, коли й слухав їхню розмову, то діставав лише задоволення від почутих незнайомих слів.

Священник Шабан, бувало, розпитував Михайла, за що він дістав десять років таборів, і той розповідав йому все, не приховуючи нічого. Священник носив окуляри, і на Михайла завжди дивились такі розумні очі, до того ж так він міг про все чудово розповідати, що у нього не було найменшого сумніву, що той дійсно міг бути пастирем людських душ.

Тому, коли Михайло помітив, що злодій схо-

пив пайку хліба старенького священика, він зразу ж перегородив йому дорогу і наказав негайно покласти взятє на місце. Злодій почав доказувати, що це пайка не його, тому і не його справа. Михайло все ж вирвав з рук злодія хліб і віддав його старенькому священику, який підійшов до них. Той подякував Михайлові і сказав, що з такими злодіями краще не заводитись.

— Та він же таку саму пайку дістає. Як він може рота відкривати на чужу?

— Воно так, але краще подалі від кримінальників,— відповів старенький.

Так поговорили, і стривожений хлопець взяв свого лома, ткнув у сніг і поліз вниз траншеї роздовбувати брили, які не міг взяти екскаватор. Тільки-но почав ломом шукати якусь тріщину, куди б можна було закласти лома, як побачив: в його напрямку від кримінальників ідуть троє здоровил з кирками на плечах. Не дійшовши метрів зо три, почали колом обходити Михайла, питаючи:

— Ну як, наївся хліба? Нам здається, що ні. Тому ми тебе зараз нагодуємо.

І не говорячи багато, два злодія з кирками кинулись на Михайла. Той своїм ломом повибивав із рук кирки у двох і тут почув чиєсь попередження:

— Обережно!.. Позаду тебе!..

Михайло блискавично змахнув ломом назад — і влучно, почувся тріск. Ручка кирки розлетілась, залізна ж частина її впала між брил. Троє нападників були обеззброєні і хижо дивились на Михайла, не наважуючись кинутись з голими кулаками проти лома, яким хлопець

володів непогано. Брутально вилаявшись, вони повернулись до своєї бригади. Але не вгамувались. Там спостерігалась метушня, а по якійсь хвилині звідти почали спускатись в траншею один за одним чоловік п'ятнадцять, і всі з кирками і ломами. Михайло озирнувся — чи за нього заступляться свої, чи ні. На превеликий жаль, побачив, що всі стояли, опустивши руки, не подаючи знаку, що прийдуть на допомогу.

А на другій стороні стояв бригадир Башкиров і як на полюванні командував, куди і кому треба йти. Вони утворили кільце, яке весь час звужувалось. І тоді Михайло відчув, що це вже кінець. Відбитись від такої кількості кирок і ломів він не зможе. Коли настала критична хвилина — кільце вже зімкнулось — і здавалось, що порятунку не буде, в траншею плигнув колишній власовець Андрєєв. Він був з голими руками, йшов прямо до цього кола, вигукуючи:

— Братва! Піки в землю, доки не переговорю з бугром (тобто бригадиром), а потім вирішимо, чи карати, чи милувати.

Він швидко підійшов до бригадира і щось там говорив на блатному жаргоні. До Михайла тільки й долетіло, що це сосунок, я його сам провчу, мовляв, і таке інше. Переговори продовжувались недовго, і бригадир дав команду знять облогу і йти нагору.

Коли бандюги почали відходити, підскочив Андрєєв і почав голосно, самими брутальними словами обзивати хлопця. Михайло стояв на камені, і Андрєєв одним ударом кулака в плече збив його. Михайло впав: а той все гнув матюччя, після чого тихо промовив:

— Краще я кулаками, ніж ті ломами і кирками тебе заб'ють.

Сказавши це, й далі продовжував «виховну» роботу в тому ж дусі, аби тільки кримінальники чули його лайку.

Коли пригода минула і всі приступили до роботи, Андреев непомітно став наставляти Михайла, що в таборі, коли бачиш, що злодій щось тягне, навіть відвернись. А якщо торкається особисто тебе, то маєш право відстоювати своє існування. Це неписані тюремні закони.

— Так це ж пайка такого старенького чоловіка, хіба ж можна бездушно так? — запитав Михайло.

— Я до війни сім років відбув на Колимі. Тільки вийшов на свободу — війна, я і перейшов до Російської визвольної армії, до Власова. Тепер дали двадцять п'ять років, яких вистачить до кінця моїх днів. А тобі десять дали, то ще, може, вискочиш із-за колючого дроту, якщо не будеш встрявати у такі історії.

Коли привели увечері конвоїри до табору колони зеків, Михайло не став ніде затримуватись, пішов прямо до юрти, роздягнувся і заліз на другий поверх нар. Лежав, а в душі чомусь так боляче було. Боляче через те, що кримінальники на нього пішли цілою лавою, а його бригада навіть не ворухнулась. Чому ж? Став аналізувати. В його бригадідесь одна четверта частина узбеків, таджиків, татар, є кілька німців, росіян — половина, решта з України. Та й вік їхній не порівняєш з віком кримінальників, які в основному були молоді.

Тому, якщо б і пішли захищати його, то це була б бійка не на кулаках, а ломами і кирками і чим завгодно. То ж чи варто було заради одного гинути багатьом? Так-то так, а все ж хотілося б, щоб і в них була єдність, бо без неї ніяке добре діло не зробиться.

Минув десь тиждень чи, може, трохи більше, як старенький священик на прізвище Прокопович помер. Увечері ліг, а ранком вже не встав. Лежав він на нижніх нарах увесь білий, як лунь. Вигляд мав не просто страдника, а святої людини. Бригада пішла на роботу, а увечері на місце померлого уже поселили іншого. Воістину святе місце вільне не буває. Після вечері Михайло вийшов з юрти, зустрів священика Шабана, який ходив і нудьгував тепер у самоті.

Михайло підійшов привітатися і почав розпитувати про Прокоповича.

— Можливо, йому хліба не вистачало, так я міг би поділитись, я ось дістав велику посилку з сухарями.

— Та ні, йому нічого вже не допомогло б. Те, що він старий, то одна справа, а на слідстві у нього повідбивали нирки,— відповів Шабан.

— Що ж таке міг вчинити священик, за що б випали такі мордування? — спитав Михайло.

— А священики за що сидять? За те, що правлять службу Божу, відправляють панахиди по вмерлих, убієнних. А коли при цьому зачитуєш прізвище і ім'я, то можеш відправити панахиду і бандерівцю, і більшовику, бо священикові родичі дають тільки прізвище та

ім'я, а ким був небіжчик — це не має значення, головне — людина. І обов'язок священика відслужити службу Божу так, як тому вчить нас закон Божий... Саме за таке і мене засуджено, — продовжив він. — Дали десять років. Якби знали на Заході, що тут діється, то напевно оголосили б бойкот Радянському Союзу. Та хоч туди такі відомості і поступають, їм не ймуть віри, бо це настільки дико і безглуздо, жорстоко, що жодна нормальна людина не може повірити і уявити собі, що таке може бути на світі.

Ще він додав:

— Хотів би я тобі, Михась, передати останні напучення небіжчика священика Прокоповича. Ти тільки спокійно це сприйми і постарайся зрозуміти. Він дуже просив, щоб ми, українці, які приїхали разом етапом зі Львова, не вважали тебе, Михайле, за сексота. Він довго придивлявся до тебе, а останній твій вчинок — бійка через його пайку — ще раз переконав старого, що ти хлопець чесний.

— Пробачте, то мене мають за сексота? На якій підставі? Де я що-небудь погане зробив або на когось щось сказав, доніс? — запитав Михайло, в якого лице аж запашіло, а серце стрепенулось, немов його вжалили.

— Не квапся. Давай спокійно все пригадаємо. Ти добре пам'ятаєш Львівську пересильну тюрму?

— Ще б не пам'ятати, повік не забуду, — відповів.

— Ну й добре. Нас помістили в одну камеру. Ти також пам'ятаєш нас з Прокоповичем? Хоч було дуже багато людей в цій камері,

але ж нас, можливо, й запам'ятав, бо ми трималися з ним весь час разом.

— Я вас дуже добре пам'ятаю по тій камері, тільки й досі не розумію, чому перед сном службу Божу вели не ви, а студент зі Львівського медичного інституту?

— От добре, що ти все це запам'ятав. А службу не вів тому, що за це священиків могли б покарати, а так відбувалось ніби стихійно. А пригадай-но, які стосунки в тебе були з тим американським підданим — Дьяконовим?

— Які? Дуже добрі. Я навіть з ним під однією ковдрою спав. Нікому ж не давали ні матрацу, ні ковдри, а йому дали, значить, боялись його як американця?

— Так, Михась. А тепер пригадай, про що він тебе розпитував?

— Цікавивсь, за що мене посадили, я йому все розповів і сказав, що слідчим не вдалось мені приписати, ніби ми з батьком шили чоботи для бандерівців. Правда, після цього він запитав уже так, по-простому, чи насправді шили, чи ні? І сказав, що я молодець, що не зізнався. А я йому кажу, що мені ні в чому було зізнаватись. А потім він мені про свої пригоди як розвідника американського розповідав. Дуже цікаво.

— Та про це нам було відомо, який з нього розвідник. У нас, тільки його привели до камери, зразу ж з'явилась на нього підозра, ну хоча б за те, як він грюкав у двері, як обзивав охорону прямо в очі, і йому нічого за те не було, бо в нього сильне прикриття було — ніби він американський підданий. От ми й ви-

рішили перевірити, який з нього америка-
нець.

— Як? — зацікавився Михайло.

— Одного разу стали гуртом, чоловік п'ять і говоримо пошепки. Коли підходить цей американець і свою голову сюди просовує, хоче взяти участь у розмові. Ми спочатку говорили про се, про те, а потім Прокопович почав говорити англійською, я його підтримав. Заохочуємо до цього американця. А він — ні бум-бум. А я потім навмисне кажу: «Та він дурний, як цап», а той знов тільки очима глипа, не може нічого второпати. Потім я кажу Прокоповичу: давайте перейдемо на німецьку мову. Почали говорити німецькою, адже він мусив знати її, бо працював у німецькому тилу розвідником. Коли він і німецької не знає. Прокопович потім перейшов на латину і говорить, що з ним все зрозуміло, треба всіх попередити. Коли ж горе-розвідник дотямив, що його перевіряли і він провалився, зразу ж почав грюкати у двері, викликати прокурора. А далі ти все знаєш сам, бо довелось, як і іншим, на голих щитах спати.

Шабан продовжив:

— Тож тепер постарайся нас зрозуміти. Ми розкрили провокатора-сексота, який разом з тобою спав і однією ковдрою вкривався. Коли всі молились, тільки ви двоє не молились. От і скажи, що б ти сам подумав, аби за кимсь таке запримітив?

Михайло довго тер потилицю, потім сказав:

— Підозра була б така сама, як і у вас. Але що мені тепер робити?

— Добре запам'ятати все це, бо таких негід-

ників кагебісти порозкидали повсюди, як на свободі, так і тут за дротом. І пам'ятай: треба говорити не з тим, з ким хочеться говорити, а з ким треба і безпечно говорити.

— Тепер я розумію, чого він так наполягав, щоб я зізнався в тому, на чому наполягали слідчі... Миколо Миколайовичу, а я на нарах сплю з бувшим власовцем Леонідом, як він сам каже, то він по національності — німець. Я йому вже кілька разів пропонував говорити німецькою мовою. Це я хотів для себе, щоб не забути, чому вчили в школі. І коли починав говорити німецькою, він кожного разу знаходив причину, аби не говорити: то спати хотів або ще щось. Непогано було б і його перевірити, бо якщо він німець і в німців служив, то повинен знати рідну мову.

— О, добре, що ти про це розповів. У нашій бригаді є два німці, які чудово володіють своєю мовою. І я з ними розмовляю їхньою мовою і бачу, що їм це приємно, то я з ними поговорю на цю тему, хай добре допитаються, хто той Леонід дійсно.

Через кілька днів сусіда по нарах зник. Говорили, що перевівсь у іншу бригаду. А Микола Миколайович потім розповів, що один із німців підійшов до того Леоніда і почав його розпитувати, звідкіля він, хто батьки. Той спочатку продовжував говорити свою легенду, але коли довелось заговорити німецькою, він майже нічого не розумів. А на запитання: «Як же так? Ти, німець, прислуговував німцям і не знаєш німецької мови?» — той лише плечима потискував і лупав очима.

Було зрозуміло, що то звичайнісінький сек-

сот. Тим більше, що він від бригади постійно залишався прибирати юрту і на роботу в колоні не ходив.

Так позбулися одного сексота (секретного співробітника). А в спецвідділі опери готували інших, обіцяючи нестійким зекам волю за це. Система у них була така: не викликати до спецчастини поодинці, а разом по три, чотири чоловіки з бригади.

Серед них був і сексот, який потім розповідав те, що йому накажуть, а з тих, кого викликали для прикриття, старались також завербувати нових стукачів. Опери вважали, чим більше сексотів, тим легше впоратись з такою масою людей. Через них і чутки різні поширювали, через них діставали необхідні дані про те, що говорять політв'язні, чи не готують якогось заколоту. Тому роботи у провокаторів було багато.

Люди ж у бригаді були різні, одні такі, що й слова з них не витягнеш, інші говорили без упину, можливо, цим тамуючи ті болі, ті муки, які доводилось терпіти.

Особливою балакучістю відзначався в їхній бригаді донський козак Гриньов років шістдесяти. Мав довгі вуса. Говорив майже одними прислів'ями та анекдотами. Вдачу мав веселу. Одного разу підсіли до нього хлопці й почали допитуватись, за що йому дали десять років по статті 58-10. Він спочатку все жартами відбувався, а потім-таки здався і розповів, що в своїй станиці на Дону якось в гурті таких же трудяг, як сам, розповів анекдот про те, як в містечку Горі, де народився Сталін, вартові не відходили від матері цього тирана. Вона й пи-

тає у них, чого вони її охороняють, вона вже така стара і вже нікому не потрібна. А один з вартових їй відповів, що ми тебе охороняємо, бо боїмося, щоб тебе хтось не згвалтував, а то ти ще народиш такого ж деспота і тирана.

— Оце,— продовжував Гриньов,— коли розповідав, всі сміялись, але ж знайшовся якийсь негідник, що доніс на мене, от мені і вліпили ні за що ні про що десять років трудових виправних таборів. Може, й зараз серед вас є такий, що донесе, але я вже не боюся, бо знаю, що мені звідси не вийти і тут за колючим дротом помирати. То для мене хоч десять, хоч двадцять п'ять — уже все одно.

XIV

Так і проходили дні, місяці. Одна радість, коли прийде лист з дому. Спочатку радість, а потім так сумно робиться на серці, такий бере відчай, що ладен руки на себе накласти.

Десь навесні Михайло дістав записку, що прийшла посылка з дому, і хотів після роботи піти її взяти. Але хлопці з бригади підказали, що треба йти вдвох чи втрьох, бо там злодії зграями чатують на таких простаків і відбирають те, що несеш. Тим більше приходили з робочої зони пізно, і посылку доводилось брати, коли вже було темно. У Михайла був товариш по біді Гордій Микитович Шах. На одних нарах спали, з однієї посудини їли. Ділились усім, чим могли. Це був уже немолодий чоловік, років сорока, сильний. Родом він був з Ровенщини. От він і взявся супроводжувати

Михайла. Перш ніж йти по посилку, він роздобув десь два загострених прuti. Взяв собі один і один дав Михайлові.

— Бери оцю піку і тримай у рукаві, щоб її не було видно,— сказав він.

І вони пішли. Михайло розписався про отримання посилки, поштар і охорона відкрили її, все передивились, половину сала забрали собі, сухарів не чіпали. Взявши посилку, Михайло з товаришем попрямували до своєї юрти. Але враз з темряви перед ними з'явилися три поста-ті. Михайло подивився назад, а там ще двоє.

— Провіримо, що ви там смачного несете,— і один простяг руки до посилки, та в цю ж мить дістав пікою удар в бік. Решта не чекала такого і враз схопилась за ножі. Та Гордій крикнув: «Бий, не дивись!» І Михайло згадав, що і в нього є піка, шарпонував першого, хто налетів. Через якусь мить три злодії корчили-сь в кущах, а два втекли.

Коли прийшли в юрту, розповіли про все бригадирові. Все це слухав Микола Миколайович Шабан, який відкликав Михайла і сказав, що залишатись в юрті небезпечно, бо злодії по списку дізнаються, хто сьогодні дістав посилку і таким чином знайдуть тебе тут у бригаді. І тоді кінець. Треба виграти час. Давай зодягайся, бери те, що тобі прислали, і ходім зі мною.

Михайло швидко зібрався, залишив все Гордієві, взяв тільки шмат сала з собою. І вони вийшли з юрти.

— Куди ми йдемо? — запитав Михайло.

— Тобі треба на півмісяця, а може, й на місяць зникнути з бригади, бо ті злодії знай-

дуть і вчинять розправу,— відповів Микола Миколайович. І вони підійшли до табірнього медпункту.

Михайло залишився чекати біля приміщення, а його спаситель пішов домовлятися до медпункту. Через деякий час він вийшов з лікарем, і той сказав, щоб йшов за ним. Лікар вирішив помістити Михайла в медізолятор, куди мало хто заходив із табірнього начальства, й наказав нікуди не виходити і чекати наступних розпоряджень.

Так Михайло потрапив до медізолятора, де пробув майже місяць. Хоч годували так само, як і всіх у таборі, але те, що не ходив на виснажливу роботу під конвоем і тепер міг читати хоч клаптики газет, які потрапляли туди, що дало змогу зрозуміти, чому політв'язнів не тримають в тюрмах, а в концтаборах.

Для сталінсько-беріївської камарильї важливо було накопичувати дармову робочу силу — рабів-мучеників, зусиллями яких зводились «величні» будови комунізму — нові канали, заводи, секретні підприємства. А коли вони переможно вивершуються — то переможців не судять.

Через певний час Михайло повернувся знову в бригаду. У них появилася новенький, досить культурний, освічений чоловік років сорока. Це був колишній заступник командира полку по політчастині Павлишко. Він був із Воронезької області, з села. Це село до тридцятих років було українським і школа була українська, а потім за вказівкою «великого і мудрого» школу зробили російською, як це було зроблено і на Кубані, і скрізь, де проживали українці

купно за межами України. Тому село було за невеликий час русифіковане. І Павленко говорив чисто російською мовою без всякого акценту. Розповідав про себе він все охоче, пройшов усю війну, має нагороди, був комісаром на протязі майже всієї війни, а це через якесь непорозуміння потрапив сюди в табір, але вже написав другу скаргу і впевнений, що його випустять. Посадили, як він розповідав, за дрібницю. Після війни на початку 1951 року побував вперше у своєму селі і був приголомшений тими страшними злиднями, які там побачив. Колгоспники працювали майже без вихідних. На трудодні давали якісь грами зерна, або й ні, бо залишались трударі ще в боргу перед державою. Він розумів, що була виснажлива друга світова війна, що німці село пограбували, але щоб повернутись до своєї хати, і матінка не мала чим нагодувати сина, хоч сама й робила в ланці на буряках, він не міг сприйняти як нормальне явище. Тому, коли повернувся в частину, все розповів офіцерам. Говорив тільки правду і вважає, що за правду його незаконно засудили, про що й написав у скарзі.

— Я впевнений, що в Президії Верховної Ради СРСР розберуться. І за це свавілля службові особи понесуть заслужену кару,— впевнено говорив Павленко.

— І ви, комісаре, переконані в тому, що там нагорі розберуться і вам дарують свободу? — запитав колишній власовець Микола Носков.

— Так, а як же інакше може бути? Ми живемо в найпередовішій цивілізованій країні,

де нізащо ніхто не повинен позбавлятися волі, бо це призведе до розладу всієї держави,— сердито відповів.

— І про це ви розповідали своїм солдатам, сержантам, що в нас така справедлива система? — допитувався Носков.

— Я ніколи солдатам не брехав і говорив тільки правду.

— А ви солдатам розповідали і про колективізацію, і про 37 рік? Ні, ви цього їм не говорили, все це ніби мимо вас пройшло, як через решето. А ви хоч поцікавились, комісаре, чому я став власовцем? Ні. Ви й не цікавитесь, за що страждає кожний з членів нашої бригади. Але ж ви, комісаре, повинні вже були роздивитись і зрозуміти істину і першопричину, чому ми тут знаходимось.

— Ну що ж, я вам про себе розповім...— сказав, помовчавши.— Жила наша сім'я на Брянщині до колективізації в селі. Була за достатком середньою, але велика була сім'я, дітей аж восьмеро. І все ж, дякуючи тому, що і старе, і мале працювали, на столі завжди був хліб і до хліба. Та прийшла колективізація,— продовжив він.— Спочатку більш заможних вивезли до Сибіру, а потім і середняків, як ми, до Архангельської області на лісозаготівлю. Із всієї великої сім'ї вижив тільки я, бо зміг в області в їдальні найнятись мити посуд і дрова колоти та печі топити. Це мене врятувало. А мої брати і сестри, батько і мати від недоїдання, морозу і хвороб за рік вимерли.

То як я міг пробачити цьому катові і владі за таку біду, коли я на півночі залишився си-

ротою? Коли ж я вижив, почалась війна, мене призвали до армії. Як ти думаєш, комісар, що було в мене на серці, коли мені дали зброю, в кого стріляти — в німців чи в таких комісарів, як ти? Потрапивши до німців у полон, я, не роздумуючи, записався в РОА, тобто у власовську армію. Нам говорили, що разом з німцями розіб'єм більшовиків, а потім розквітаємось і з німцями. То я відлічую свої двадцять п'ять і не жалкую за тим, а ти, служака сталінський, також дістав строк і дивуєшся, як це сталося, що це просто непорозуміння. Ні, це закономірність цієї системи. Вона не може бути іншою, бо такою зародилася. І не сподівайся ні на яке помилування. Його не буде. Відбудеш свій строк від дзвінка до дзвінка.

— Ти на один аршин всіх не міряй, а помилування я діждуся, ось побачиш, бо я говорив і писав тільки правду,— відповів комісар.

— Що ж, поживемо — побачимо,— відповів Носков.

Десь через два чи три місяці комісар дістав відповідь з Президії, де було написано коротко: «Отказать!»

Павленко, діставши таку відповідь, трохи знітився, виду не показував і говорив, що все одно свого доб'ється.

Але зимою 1952 року на його долю випала біда. Викликали його до спецчастини і дали розписатись на листі, який йому написала дружина Ляля. У ньому повідомлялося, що вона і двоє синів від нього офіційно відмовляються як від чоловіка і батька і просять, щоб він не турбував їх своїми листами.

Павленко прийшов до юрти і не став роздягатись, а все шепотів на лаві: «Не може бути, не може бути цього!»

До нього підійшов старий лагерник ще з тридцятих років Бондаренко, у якого було одне око, а з впадини, де повинно було бути друге, все бігла сльоза.

— Що сталося, чому ти такий знервований? — запитав Бондаренко.

— Я не вірю, щоб від мене відмовилися моя дружина і діти. Я ж їх так люблю, тільки ними й живу. А якщо я їм не потрібен, то навіщо моє життя взагалі? Я хочу для них вижити, — уже схлипуючи і не витираючи сліз, говорив комісар.

— Заспокойся, комісаре, — заспокоював Бондаренко, — можливо, вони й навмисне те написали, аби їм дало спокій КГБ, таке мені не раз за довгі роки перебування в таборах траплялось. А ти, хоч і більш освічений, а припустився тієї ж помилки, що і я. Ти говорив і писав тільки правду. Я свого часу робив те саме. Адже я був у новоспеченому колгоспі призначений ветеринаром. А на нашу ферму звели корів, яких повідбирали у хазяїв. Спочатку було трохи соломи і сіна — знов-таки те, що повідбирали, а навесні не стало чим годувати тих корів. Почали розбирати солом'яні стріхи, але ж хіба довго на тій соломі може худоба прожити? От весною і почали корови дохнути. Їх і до бантин прив'язували, щоб боки не пролежали, і теплою водою поїли, але із ферми залишилось десь п'ять корівчин. Це з такої череди... В мене самого серце боліло, коли дивився на те, як гине худоба. Писали і

в район, і в область, але звідти помічі ніякої, тільки деколи приїздило високе начальство в кожанках. Коли ж ферми не стало, почали шукати когось крайнього. Ним виявився я. Мене й забрали. Дали спочатку десять років. Під час війни просився на фронт, але мене не пустили. Після війни я почав писати скарги, що відбув свої десять, а мені знову дали десять, невідомо за що. Відповіді були однакові. Тоді я пішов на крайність. Написав листа до Калініна, описав, що я ні в чому не винен, вийняв сам собі ліве око і приклав до тієї скарги, маючи надію, що люди змилюсердяться наді мною і таки помилують безневинну жертву. Але й цього виявилось недосить. І тоді я зрозумів, що мене не випускають тільки тому, що бояться правди про колективізацію. От і ти, комісарє, наполягаєш на правді, а твоя правда для них, як більмо в оці, і буде тобі те, що й мені: без суду викличуть в спецчастину табору, дадуть папір, щоб розписався, що ознайомлений, а там буде написано, що тобі добавили ще десять років. У нас у таборі таких нещасних скільки завгодно.

Бондаренко ще б говорив, але придивився пильніше до Павленка і побачив, що в того тільки сльози течуть по щоках і він щось губами шепоче. Тому він вирішив дати комісарові спокій, бо ж не так часто діти відмовляються від свого батька.

Павленко не став їсти баланду, а до пайки, яку поклали біля нього, навіть не доторкнувся. Не роздягаючись, так і ліг на свої нари, а ранком його в юрті не було. Коли бригада після сніданку вийшла до воріт, через які га-

няли зеків на роботу, Павленка в колоні знов-таки не було, а бригадирові необхідно при виході назвати причину, через яку хтось міг бути відсутній. І тут всі побачили, що до них хтось спішить босий і без шапки, хоч в бушлаті. А мороз був за тридцять градусів. Коли ця істота наблизилась ближче, всі впізнали комісара. Йшов він чудернацько, високо підіймаючи босі ноги догори. Коли придивились, побачили, що Павленко свої босі стопи поприбивав до дерев'яних колодок і так придибав до воріт табору, де під музику і марші про Сталіна перевиховували зеків і тільки потім випускали за зону і здавали під конвой.

Комісара хтось із табірною начальства спочатку відштовхнув від бригади, той упав і почав викрикувати: «Я не винен, я казав правду». І він викрикував одне й те ж, поки його не потягли десь далі від колоні зеків, які хоч і бачили нескінченний потік звірств, чинимий вишколеними катами, але ніхто не міг би сказати, що йому більше болять: чи пробиті цвяхами ноги, чи душа, яка пеком пече, бо не може змиритись з тим, що від нього відцурались найдорожчі для нього створіння: і діти, і дружина.

Мороз був десь під сорок градусів, і Бондаренко все витирив сльозу, яка невпинно котилася з впадини, де колись було око. І він знову і знову повторював, що комісар його так і не зрозумів. Не зрозумів, що цей устрій найбільше боїться правди, злочини чиняться тільки при повній теємничості.

XV

Колона зеків йшла поволі, хоч конвоїри й гарчали разом з собаками і підганяли, аби прискорили крок. А роботи земляні взимку особливо тяжкі. Ломи навіть виходили з ладу, руки у людей пухли. Не всі витримували ці нелюдські фізичні й психічні перевантаження. То і йти на ці муки було важко.

Поруч з Михайлом довбав землю колишній власовець Микола Писарєв. Михайло бачив, що в того привітного хлопчини був дуже сумний вигляд, і запитав його:

— Що з тобою, Миколо? Не можеш забути ранкового жаху з комісаром?

— Та ні,— відповів Микола.— В мене самого душа запеклась. Уяви собі, що на Брянщині німці прийшли в 1941 році і почали відбирати сильних, здорових хлопців і дівчат для робіт у Німеччині. Через рік і мене почали викликати до старости і хотіли записати в список на відправку. Але там сидів представник від генерала Власова і говорив, що якщо не хочеш їхати і працювати на німців, то йди в РОА. Перебудеш в ній, а після перемоги над більшовиками повернемо багнети на захід. Я сказав, що мені тільки шістнадцять років і рано ще воювати, але ті пристали: або в Німеччину на роботу, або в РОА. Вибирай. Ми на Брянщині знали, що в Німеччині дуже тяжко нашим, а що таке РОА, поки що не досить ясно собі уявляли. А коли так, то багато хлопців писались в цю армію. Так і я туди попав, хоча й був ще неповнолітній. І до кін-

ця війни я не зробив жодного пострілу, за все життя і курки не зарізав.

— Але ж, як розповідав Носков, він командував батареєю, і коли під Кенігсбергом почули російське «Ура!», «За Родину!», «За Сталіна», він дав наказ прямою наводкою відбивати наступ Червоної Армії.

— Так-то воно так. Тільки наказ він дав після того, як почув «За Сталіна», а коли чули російське «Ура!» і «За Родину!», то всі подивились на Носкова, щоб зброю повернути проти німців. І тільки після отого «За Сталіна», пролунала команда: «Бий своїх, щоб чужі боялись». Все це було, але все ж всіх на одну мірку міряти не можна. Якби я відчував, що завинив перед своїм народом, то мовчки спокутував той гріх, а коли перебуваєш не з власної вини у рабстві, якому й кінця не видно, то й жити не хочеться.

Наступного дня Писарев не вийшов на роботу. В бригаді ніхто не знав причини, а увечері після роботи, в таборі вже дізнались, що він покінчив з собою.

Лютувала зима й лютувало начальство. Держплан спускав нові завдання, і сталінські служаки будь-що добивались їх виконання. Навіть коли морози сягали за 45°, ганяли людей під конвоєм на роботу. Кожен зек покривався інеєм. Рухається, бувало, колона, ніби сніжне марево серед метрових снігів.

У такі дні, коли людей приганяли на місце, всі перш за все починали шукати якісь гілки, тріски — взагалі все те, що горить, — бо треба якнайшвидше розкласти вогнище, щоб хоч трохи зігрітись, та й кінчики ломів в вогні по-

нагрівати, щоб їх кувалдами потім відтягти, загострити.

Так було і на цей раз. Коли вогнище добряче розгорілось, десь взявся на машині начальник їхнього 11-го табору Коваленко. Він підійшов до вогнища, біля якого грілись дві бригади: одна з політичних в'язнів, друга — з кримінальників і указників.

Начальник табору загорланив: «Погасить немедленно!» — і тут очима почав шукати, кому доручити цю справу. Михайло старався відійти подалі від вогнища, але кровопивця все ж вибрав його, бо не так давно у них була неприємна для обох зустріч. Викликали Михайла в числі двох чи трьох в'язнів до спецчастини, і в одній із кімнат опер, розіклавши три фотокартки одного розміру, наказав уважно дивитись і сказати, чи немає на них когось із його знайомих. Михайло подивився на кожну фотокарточку і на середній впізнав Гука Віктора Миколайовича, вчителя, до якого писав листа. Опер пильно подивився на хлопця і запитав: «Ну що, є знайомі?»

Михайло здвигнув плечима і сказав, що нікого з них не знає, а сам про себе подумав, що, напевне, і того зараз шукають, щоб запроторити за колючий дріт, і не носив він того листа до Дрогобицького кагебе, а кагебісти самі розкрили конверт і прочитали листа, за що він зараз тут мучиться, та й, можливо, і для вчителя той лист стане причиною арешту. Тільки тепер він відчув і в повній мірі зрозумів, яку дурницю вкоїв.

Адже батько неосвічений, а його попереджав не вести ні з ким ніякої переписки, бо все пе-

ревіряється на пошті. Ці думки пролетіли у Михайла блискавично, і він вирішив відоме йому прізвище не називати.

Опер знову попросив подивитись на ті фотокартки і так м'яко, улесливо запитав: «Ну що, впізнав?»

Михайло покрутив головою і сказав, що нікого не знає. Після цього опер завів Михайла до кабінету начальника концтабору Коваленка, який, не гаючи часу, почав розпитувати: за що сидить, хто в бригаді працює, ніби він сам того не знав. А потім просто нібито по-товариськи запитав:

— А чи хочеш ти поскоріше додому повернутись?

Хлопець здвигнув плечима і промовив:

— Хто б цього не хотів?

— Ну тоді давай укладемо таку угоду: ти для нас будеш робити добре діло, а ми вже потурбуємось про тебе як про такого, що все зрозумів, перевиховався і таке інше. Як, згода? — перепитав Коваленко.

— А я й так стараюсь працювати, щоб заробити той 121%, і в бригаді, я гадаю, ніхто не скаже, що я сачок, — відповів зек.

— Та ми про це знаємо, нас цікавить інше. Ти будеш виконувати наші маленькі доручення, доповідатимеш, хто в бригаді що говорить або хоче втекти, анекдоти розповідає антирадянського змісту. Це неважко. Ми всьому навчимо, та й плата наша буде немала — свобода, — закінчив лагерний кат.

— А якби ви були у фашистському таборі, їли з людьми з одного бачка баланду, терпіли з ними стільки мук, невже ви б їх зрадили,

навіть заради своєї свободи? — запитав Михайло, дивлячись прямо в очі начальника.

— Так ты считаешь, что находишься в фашистском лагере? Вон отсюда! — загорлопанив Коваленко.

Коли Михайло вибігав із спецчастини, то до нього тільки донеслась погроза начлага:

— Ну ничего, я тебя еще проучу!

І от тепер цей звірюка серед всіх зеків віднайшов-таки його, Михайла, і наказав розкидати вогнище. Він добре знав тюремні неписані закони.

Михайло підійшов до вогню і вже ломом хотів розкидати те велике вогнище, яке зігрівало і політичних в'язнів, і кримінальників, та перед цим підвів голову і подивився на сусідню бригаду. Зеки стояли з ломами і кирками на плечах і декотрі з них мовчки пальцями показували на ломи. Хлопець озирнувся на свою бригаду, обвів усіх очима і зустрівся поглядом з колишнім капеланом власовців Андреевим. Той опустил очі і нервово рукавицею бив по лопаті. Михайлові стал ясно: якщо він виконає наказ і позбавить людей тепла в цей скажений мороз, його не своя бригада, а чужа заб'є ломами на смерть.

І він відійшов від вогню і твердо сказав:

— Я це вогнище не розкладав, не розпалював, а тому й гасити його не буду.

— Так ты отказываешься выполнять мой приказ? Взять его и привести в лагерь! — заверещав на холоді Коваленко, сів у машину і поїхав у зону.

Після цього начальник караулу виділив двох конвоїрів і ті, не поспішаючи, повезли цього

непокірного зека до табору. Біля воріт зупинились, один з конвоїрів побіг доповісти начлагу, що в'язня доставлено. Коваленко вийшов розчервонілий чи від добре натопленого кабінету, чи, може, сивухи насмоктавшись, але з сяючою фізіономією.

— Ну как, ты действительно не хочешь свободы? Ну что ж, я тебе ее предоставлю в другом виде,— процідив зловтішно начлаг і тут же щось сказав конвоїрам, і ті повели нещасного до невеличкого «будиночка», що стояв недалеко від колючого дроту, який двома рядами обплутував зону. А цей «будиночок» — карцер. Ще зеки його називали буром. Він також був обнесений дротом, і туди могли заходити тільки з охорони. Зеків до нього не підпускали.

Недалеко від карцера стояла вишка, і якби хтось із зеків захотів проникнути туди, то вогонь відкрили б без попереджень. Зеки потрапляли до карцера за особливі провини. І Михайлові таку «ласку» зробили.

Завели в одну невеличку камеру, в якій було маленьке віконце з ґратами, та без шибки, двері були дерев'яні, але з щілинами, скоріше схожі на решето. Найжахливіше, що кинулось у вічі, було те, що і підлога, і стіни, і стеля камери були покриті льодом, ніби спеціально із шланга поливали їх, щоб усе замерзло, вкрилось кригою. Це була справді крижана камера. На прощання конвоїр надів Михайлові на руки блискучі «браслети», сказавши: «Носи, вони були получені ще по «ленд-лізу» і такі зручні, що коли ти надумаєш руками поворушити, самі стискаються автоматично і можуть тобі і руки поперерізати».

1952 рік. Ангарськ.
Пам'ять про концтабір.

Конвоір замкнув двері і пішов. Через віконце пробивалось трохи світла, але вже вечоріло і скоро в камері стало майже темно, тільки навпроти віконця клаптик стелі і стіни блискували, мов діаманти.

Михайло зрозумів, що ні стояти, ні сидіти тут не можна, а треба ходити, ходити, ходити. Тільки це, може, якось зігріє його худесеньке тіло і допоможе вижити в цьому льодникові. Тому він ходив безперестанку і все думав, як же з цієї льодової домовини вийти хоча б в

зону, в юрту до таких же бідолах, як сам. Льодові стіни, підлога, стеля дихали таким холодом, що навіть те, що він рухався, не допомагало. Вже й бушлат, штани й валянки не гріли, а тільки холодили тіло, відбираючи тепло. Хлопчина пригадав, як тиждень тому вночі, коли вийшов з юрти до параші, чув з цього карцера спів. Ця пісня була йому знайома і чути було, що співає її молодий голос:

Я помню тот Ванинский порт
И вид парохода угрюмый,
Как шли мы по трапу на борт
В холодные мрачные трюмы...

Будь проклята ты, Колыма,
Что названа чудной планетой,
Сойдешь поневоле с ума,
Оттуда возврата уж нету.

Ця довга, тужлива пісня — пісня мільйонів в'язнів, яких везли, гнали, тягли сталінські сатрапи на Соловки, в Сибір, на Колиму.

Ранком Михайло розповів про почуту пісню, яка неслась в темну ніч з бура, своєму напарникові Шаху Гордію Микитовичу. Той вислухав і запитав, о котрій примірно годині він її чув?

— Та десь о другій, — відповів хлопець.

— Це останнє, що в них залишається перед смертю, бо довше, ніж до п'ятої чи шостої години, вони не витримують — просто замерзають. А вранці, коли вже всіх зеків погонять на роботу, до того карцера чи бура підійде вартовий з двома довіреними зеками і лікарем або й без нього, вкинуть задубілого в спеціальний дерев'яний ящик (звідси, мабуть, і вислів: «сыграл в деревянный ящик») і потягнуть за

зону, бо ще влітку приготували довжелезну траншею, куди просто скидають цих небіжчиків, трохи прикидаючи грудками мерзлої землі. А вже літом грабарі все зрівнюють, що й сліду не залишається. Недарма ж росіяни співають: «И никто не узнает, где могила моя». А як ти її визнаєш, коли за зиму не одну траншею наб'ють трупами. Та це тільки у нашому концтаборі. А цих таборів в Ангарську, можливо, зо два десятки, бо наш лише одинадцятий, а далі за нами дванадцятий, і ще і ще. Табірне начальство списує цих заморожених простіше, ніж ти відчитаєшся перед бригадиром за держака від лопати, якого зламав.

Коли пригадалась ця розмова, Михайлові ще холодніше стало, і він став швидше рухатись з кутка в куток, метатися, як той загнаний звір. Коли ж відчув, що остаточно замерзає, викрикнув на всі груди: «Кати!» — і це слово, відбиваючись від стін, знову лунало: «Кати! Кати!» В цій морозильні такий був надзвичайно сильний резонанс, що хлопця у стані безрозсудного відчаю, на грані свідомості, потягло хоч голос свій чути, заявити тим про себе, хай він і помре, але не мовчки, а співаючи. Пригадалось, що чув з розповідей старших, та й з книг знав, коли козакам на турецьких галерах було дуже важко, вони співали пісні, пісні про свою Україну. Це притамовувало фізичні муки, які приходилось терпіти їм від яничарів.

І він заспівав пісню, яку мама співала, вона дуже чітко вималювалась в його уяві. Голос у неї красивий, високий. Ще дівчиною співала у церковному хорі.

Стоїть гора високая,
Попід горою гай,
Зелений гай, густесенький,
Неначе справді рай.

Проспівав, і сльози покотились, замерзаючи,
а на серці — відлига. Слова лились вже самі
собою, тільки чув, як наче десь осторонь зву-
чить мелодія, резонує, відлунює у крижаному
льосі:

В тім гаї в'ється річечка,
Як скло, вода блищить,
Долиною широкою
Кудись вона біжить...

І десь вже далі, насамкінець, особливо туж-
ливо, з жалем за все життя своє, за зневажену
юність:

А молодість не вернеться,
Не вернеться вона.

Саме на той час була зміна караулу, і на
вищій варті до начальника караулу про-
мовив:

— Сьогодні нам весело буде нести службу,
концерт почався. Видно, попався землячок з
України. Що ж, послухаємо і його, вже тут
багатьох артистів наслухались.

А з бура дійсно добре було чути вже іншу
пісню:

Темна нічка гори вкрила,
Полонину всю залила,
А в ній постать сніжно-білу.
Гуцул Ксеню покохав.

Пісня й далі лилась у нічній темряві, у си-
бірському лісі, не карпатському, але так само
дзвінко лунала ця пісня, як у Карпатських
горах, де народилась серед волелюбного на-
роду.

Начальник караулу почав спускатись з вишки, зітхнув і сказав вартовому:

— Ти тут слухай, а я піду перевірю інші пости.

І він пішов. А йому вслід неслась нова пісня:

Верховино, світку ти наш,
Гей, як у тебе тут мило.
Як вир реве, плине тут час
Свобідно, шумно, весело.

Звичайно, в цьому бурі було не до радісних співів, але ж пісня хоч трохи душу зігрівала, розтоплювала той лід страшний, який скував всю істоту в'язня, бо коли в цій льодовій камері спів проривався, приходило все ж відчуття, ніби з тобою разом співають і гори, і ліси, і полонина. І ти вже не сам тут знаходишся в камері, а ще цілий знаний світ. Михайло, тут з'ясувалось, знав дуже багато українських пісень. І тільки одна кінчалась, з грудей виривалась інша:

Повій, вітре, на Україну,
Де покинув я дівчину,
Де покинув карі очі,
Повій, вітре, опівночі...

Начальник караулу знову виліз по драбині на вишку і запитав вартового:

— Що ж тобі пише твоя кохана? Чи, може, як у цій пісні, «не вертайся з України»?

— Та ні, в цьому відношенні все гаразд. А от пісня дійсно ніби прилетіла до нас сюди, як дарунок. Жаль, що цього хлопця ні Україна, ні дівчина вже не дочекаються. А може, є якась можливість його врятувати? — спитав вартовий у свого начальника. Вони були зем-

ляками з Хмельниччини і могли говорити відверто на будь-які теми, тільки не на цю.

— Ти що, хочеш разом зі мною потрапити в той бур? Припини цю розмову.

Начальник караулу ще не зійшов з вишки, як почулась інша пісня:

Де ти бродиш, моя доле?
Не докличусь я тебе,
Досі б можна дике поле
Пригорнути до себе...

Начальник йшов до іншої вишки, тиша була надзвичайна, і тільки пісні того мученика надзоганяли його, не давали ні про що більше думати, як про батьківський дім і Україну. А вони ж, пісні, виринали одна за одною:

Лети, моя пісне, лети, моя думо,
Далеко-далеко звідсіль
До тої хатини, де люба матуся,
Де слухав я казки колись...

Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі приснилися мені
І луг зелений, наче море,
І тихий сум на Вкраїні...

Уже років двісті, як козак в неволі
Понад Дніпром ходить, викликає долю.
Гей, гей, вийди, доле, із води
Визволь моє серденько із біди.
Не вийду, козаче, не вийду, соколе,
Хоч рада б я вийти, так сама в неволі,
Гей, гей, у неволі, у армі,
Під московським караулом у тюрмі.
Ой, пане Богдане, нерозумний сину,
Занапастив військо,
Ще й неньку Вкраїну.
Гей, гей занапастив, зруйнував,
Бо в голові розуму мало мав...

І навздогін їй:

Ми по таборах і тюрмах
Карались довгі годи,
За тебе, рідний краю мій,
За тебе, мій народе...

То був не спів, а скоріше стогін і прощання
з білим світом, на якому так мало довелося
пожити:

Ставок заснув, а ясні зорі
Сміялись, моргали з висот,
Душе моя, а ти чи скоро
Заснеш так мрійно без турбот?
Заснеш так мрійно без турбот?..

Начальник караулу чув колись цю пісню і
раптом вирішив діяти на свій розсуд. Він
зайшов у караульне приміщення, де відпочи-
вали вартів, накинув на свій кожух ще один,
щоб не було видно, що він несе щось в руках,
і пішов до карцера, звідки доносився вже ос-
лаблений голос:

Вечірній дзвін, вечірній дзвін
Багато дум наводить він.
Про молодість, веселі дні
В багатій рідній стороні.
І скільки вже нема в живих,
Тоді веселих, молодих.
І вже на мене час приспів,
І похоронний лине спів.
І вже не я, а буде він
Співати вам вечірний дзвін...

Двері відчинилися, і в холодильну камеру
зайшов незнайомий для Михайла в кожусі.

— То, може, ще рано ти прощаєшся з жит-
тям? — запитав той українською мовою, на
що Михайло не відповів, а тільки дивився і че-
кав ще якихось ексекцій.

— А за що тобі дали строк? — знов було за-
питання.

— Ні за що, мабуть, так треба було,— відповів зек.

— А по якій статті?

— Стаття 54-10.

— То ти політв'язень? — трохи розгубився начкараулу.— Це ж стаття за антирадянську агітацію. То про що ж ти агітував?

— Та ні про що, я просто написав учителеві листа, що у нас на Дніпропетровщині повирубували колгоспники садки через те, що кожне деревце обкладається податком. А той лист перехопили і дали мені десять років позбавлення волі. Та тепер вже десять не получиться, бо сьогодні дубаря віржу.

— Так і в нас на Хмельниччині повирубували всі садки, і батько мій теж. Так що про це не можна говорити?

— Краще мовчи, щоб не було того, що зі мною.

— Ну нічого, давай спочатку твої кайдани-браслети і на ось цей кожух,— начальник караулу сам накинув Михайлові його на плечі і застібнув, бо той би не зміг, адже в нього не руки вже були, а просто «граблі»,— і запам'ятай, щоб про все це ніхто не взнав, бо я опинюся на твоєму місці. Ранком я заберу цього кожуха, тільки не стій на місці, а бігай і бігай,— сказавши це, він хутко вийшов і зачинив двері на замок.

Невідомий пішов, а Михайлові і вірилось і ні, що може бути порятунок, і він почав ходити і бігати по карцеру, не зупиняючись. Кожух був довгий, майже до п'ят, тому тіло, в якому вже ледве жевріла якась крихітка життя, почало поступово приходити в нормальний стан.

Правда, брови і вії на очах набагато подовшали, бо покрились інеєм. Вологе повітря, яке видихав хлопець, тут же осідало маленькими сніжинками на шапку, брови, вії. Та то вже не біда. Головне все тіло було в теплі.

Проходячи мимо віконця, Михайло помітив, що в нього заглядає повний місяць, світло якого до певної міри розвіювало темряву в камері. Задивившись на місяць, чомусь згадав, як весною 1948 року вийшов з батьком опівночі на двір подихати свіжим повітрям перед сном, бо довго сиділи за роботою, що у шевців часто траплялось, особливо перед базарним днем.

Вийшли і стали під яблунею, говорячи про се про те. Аж враз почули на вулиці Помярецькій швидкі кроки багатьох людей. Було видно, як до їхнього паркана притулилися спинами якісь люди в плащ-палатках. Через дорогу також протягнулася ниточка таких же озброєних людей. Батько з сином припали до яблуні і стояли не дихаючи. Через якусь хвилину почулось скрипіння коліс на дорозі, а потім проїхало десь чотири чи п'ять возів, наkritих брезентом. Коли проїхали, вартів з обох боків дороги швидко побігли наперед, щоб знову зробити такий живий коридор. Коли вже все стихло, батько з сином притьмом зайшли до хати, не знаючи, свідками якого дійства вони були. Знали лише одне: якщо там люди зі зброєю, то треба бути від них подалі. Батько тоді сказав:

— Давай, сину, лягай спати, а то ми й так сьогодні засиділись.

Ранком мама збудила Михайла до школи. Він швидко вмився, поснідав, книги в руки —

і, щоб не запізнитись на урок, подався чимдуж до школи. Коли йшов вулицею, на дорозі побачив якісь червоно-чорні плями, навіть переступав через них. Не міг зрозуміти, звідкіля вони взялися, бо вчора ще звечора їх не було. Коли дійшов до кінця Помярецької вулиці, побачив перед собою військову підводу. Один солдат сидів, помалу підганяв коней, а другий пильно придивлявся до дороги і засипав глиною оті червоно-чорні плями.

Михайло зрозумів, що це не просто плями, а кров. Тільки чия? Можливо, були військові на полюванні та турів набили і везли вночі, а з них бігла кров? Так де це можна стільки звіра наполювати, щоб стільки бричок напакувати? Тепер він уже не так поспішав до школи, а придивлявся до тих візників і хотів зрозуміти, чому побитих оленів чи диких кабанів треба було везти так старанно прикритими, а тим більше з такою охороною? Михайло зрозумів усе. Тільки душа не могла погодитись з тим, що йому самому судилось бачити.

За вечерею батько запитав:

— Ну що, Михасю, там у школі чувати чи що-небудь примітив ранком, йдучи до школи?

— Та в школі все гаразд, а на дорозі я бачив те, що напевно бачив і ти. Крім того, мені назустріч їхала військова бричка, і один солдат засипав ті кров'яні плями глиною.

— Тож, синку, про те, що ми бачили, ну ти сам розумієш, нікому і пари з уст, бо тоді невідомо, що буде і з нами. А їм вже нічим не зарадиш і не допоможеш.

Наступного дня директор школи, вчителі старших класів разом з учнями проводжали

одного офіцера в останню путь, який загинув від рук «найманців капіталізму». От так: п'ять бричок набитих, не навчених і погано озброєних селян, які стали боронити священне право володіти землею, і один з боку «визволителів». Пропорція разюча, яка довго не давала спокійно вчитись і жити.

Пригадавши це, Михайло почав скоріше ходити по камері і відганяти від себе ці страшні спогади.

Тільки уста поволі шепотіли слова пісні:

Як ви умирали, вам сурми не грали,
Ніхто не заплакав за вами.
Лиш в чистому полі ревіли гармати,
А зорі вмивались сльозами.
Як вас хоронили у спільні могили,
Від крові земля почорніла.
Спіть, хлопці, ми гостримо зброю
І ждемо на поклик до бою.

Михайло був ніби в напівзабутті і все ходив і ходив.

Раптом двері камери відчинились, і на порозі з'явився нічний гість-рятівник. Він хутко зняв із в'язня кожух, накинув на себе, одів Михайлові на руки «браслети» і промовив:

— Зараз пів на шосту, гадаю, що ти протянеш, поки по тебе прийдуть з ящиком. Ну бувай, тільки пам'ятай, що я тобі говорив.

— Дуже вдячний, а про те не турбуйтеся, я нізащо нікому не розповім,— промовив до караульного, який хутко зник, як і з'явився.

Тепер, ранком, мороз ще більше скаженів і в камері був такий холод, що Михайло навмисне плюнув, а до підлоги долетів уже лід. Зеки це робили часто для того, щоб хоч приміром знати, скільки градусів морозу.

Від усієї постаті зараз клубочився пар, бо під кожухом було тепло і одяг зігрівся. Тепер мороз почав брати своє і треба було безперестанку ходити, щоб хоч трохи підтримати температуру тіла.

Шапка, бушлат, штани, валянки покрились товстим шаром інею. В'язень був скоріше схожий на снігову людину. Надворі почало вже світати і десь о восьмій годині почулись кроки. Знову відчинились двері. На порозі з'явилося троє. Один притяг дерев'яний ящик.

Троє виричались і дивились на це дивовисько, яке відлискувало інеєм чи снігом. Вони нічого не зрозуміли. Знову зачинили двері, і один з них побіг доповісти начлагу Коваленкові. Коли той вислухав усе, наказав привести до себе в'язня, щоб подивитись власними очима на цього живучого зека. Двері знову відчинили, і Михайлові наказали йти за ними. Він йшов дуже повільно, бо не міг, ноги задубіли. Коли ж Михайла привели до його величності Коваленка, той довго розглядав його. А Михайло стояв і трясся, увесь білий. Очей зовсім не було видно, бо вії тепер були довжелезні, покриті інеєм.

Коли ж Коваленко впевнився, що це саме той в'язень, махнув рукою і наказав відвести пиляти дрова для їдальні.

Коли туди прийшли, було видно, що тут працюють зеки, яких звільнено від роботи за зоною: той з однією рукою, інший з однією ногою. Кілька чоловіків тягали пилки, окремі кололи відпиляні колоди. Коли вони побачили, що їм привели помічника, зразу ж запитали:

— Звідкіля це тебе такого замороженого?

Михайло нічого не сказав, а тільки задубілими руками показав на карцер. Ті все зрозуміли. Один притьмом кинувся до їдальні, інші почали давати хто свої рукавиці, хто валянки. А один почав снігом розтирати йому руки, поки не пішов пар. Незабаром принесли гарячу баланду і кусень хліба. Михайло відчув стільки тепла від цих людей. Поївши, дійсно зігрівся і взявся допомагати колоти те, що вже було напиляно. Робота зігріла його та й товариші підтримували, хто як міг, бо коли дізнались, що він просидів з вечора до ранку в бурі при морозі за 40 градусів, добре розуміли, що ця людина прийшла до них з того світу.

XVI

Увечері Михайло побрів до своєї юрти. Бригаду вже пригнали з роботи, і кожен займався своїми справами. Та коли Михайло відчинив двері, всі полишили їх, обступили хлопця й почали розпитувати, як же удалось йому вижити, адже вони чули його спів десь до другої чи третьої години. Спеціально виходили з юрти, щоб послухати — попрощатись. І ось він стоїть перед ними, тільки аж чорний з лица і тремтячий. Йому уступили найжаркіше місце біля груби, але один з бувалих зеків порадив вкласти бідолаху в ліжку, добре вкрити — накидати на нього всього побільше, і хай сам зігріється, тоді, можливо, і минеться йому отой карцер.

Михайло скинув верхній одяг, валянки — і хутчій під тоненьку стару байкову ковдру. Хлопці ж нанесли своїх ковдр і добрий деся-

ток навалили на нього. Та Михайло ще довго не міг зігрітися. Вкрився з головою і лежав так, поки було чим дихати. Потім висунув тільки носа з-під ковдр, лежав годину чи дві, поки не відчув, що тіло знову його слухається. А було ж як пень задубіле. Коли добре зігрівся, заснув міцним сном. Вже ранком його розбудили товариші — треба було вставати і йти 121% заробляти. Всі зрозуміли, що начлаг до нього чомуть причепився, щось хотів від нього, тільки дивувались, як він міг винести такий мороз у тому бурі? Про те, як врятувався і хто його врятував, Михайло не міг сказати нікому, бо тоді не тільки караульного взяли б до тюрми, а і йому повторили б ту ж ексекцію. Тому про це вирішив не говорити навіть найближчим товаришам.

Знову гнали їх на роботу через сніги, через замети. Мороз був такий, що чути було, як ялиці тріщать від холоду. Земля промерзла більш ніж на метр. Видовбати по крихті півтори ями було дуже важко, але люди вперто працювали. Навіть ті, яким дали 25 років позбавлення волі. Начальство знало, чим можна заохотити невільників, вижати з них всі соки і сили — на 121%. Людина так уже створена, що хапається за найменшу надію на свободу. Хоч і за дротом, усім відомо, яка там свобода! І все ж хоч не ганяють на роботу з псами. Та й вмерти хочеться на своїй землі, там, де твої діди і прадіди поховані.

В цей лютий мороз і не говорили майже, тільки довбали і довбали ті бурки.

Лупайте цю скалу,
Нехай ні жар, ні холод

Не спинить вас...
Бо вам призначено
Скалу оцю розбити.

Ці слова Великого Каменяра Михайлові завжди пригадувались, як тільки він брав до рук лома, яким би хотілося скоріше довбати не мерзлоту, а ті осатанілі сили, які тримали в покорі, в стражданні тисячі, мільйони людей за дротом. Але система охорони була така, що при найменшій підозрі в бунті чи непокорі винні нещадно карались. Бувало, що просто відкривали вогонь з автоматів. Недарма ж вартові на вишках, коли приймали зміну, рапортували: «Пост по охроне врагов народа принял!»

Михайло ніяк не міг зрозуміти, чому він ворог народу, адже він так любить Україну, її людей... і за ту Україну, за її садочки опинився тут за дротом. Тому вираз «ворог народу» не міг сприйняти до себе, не міг з цим погодитись. І після такої «школи» в карцері старався більше мовчати, через що став похмурим чи відлюдкуватим навіть. Лід на серці танув тільки тоді, коли збирались, бувало, між нарами і на нарах хлопці і старі каторжани з України і починали співати тужливі пісні.

Михайло і собі десь притулиться біля них і допомагає виводити пісні, які знав, а яких не знав, то старався навчитись. Тим більше, що в їхній бригаді були освічені люди, які знали і на літературі, і на музиці, зокрема, отець Шабан був тонким знавцем і музики і співу. Якщо хтось допускав фальшиві ноти, він делікатно поправляв, власним голосом показував,

так саме треба. Михайло багато хорошого від нього і довідався, і навчився.

Була це своєрідна школа — школа тюремного життя, але від спілкування з такими чистими, витонченими людьми світліше ставало на душі, легше на серці хоч на якийсь час. Та потім, коли з пісні знову повертався у дійсність, бачив ті нари, юрти, колючі дроти, конвоїрів, ладен був на себе руки накласти. Важко було переборювати ті настрої. І все ж якось жили, довбали мерзлу землю. Потім вона розмерзлась, і в хід йшла техніка.

Зекам знаходили іншу роботу, без роботи вони ніколи не залишались. Треба було збудувати тут великий промисловий хімічний комплекс і саме місто Ангарськ. Це було заплановано і урядом, і партією більшовиків. А в планах на будівництво основний наголос робився на дармову, рабську робочу силу зеків і колгоспників — вони все витримують під мудрим, підлим, підступним керівництвом вождя народів. Завдяки такій надлюдській, виснажливій роботі рабів ХХ сторіччя про людські очі він проводив зниження цін, завжди потроху, не кваплячись. Тому ті, хто ще не був за колючим дротом і не гибів у колгоспах, — а таких було менше половини населення країни, — не усвідомлюючи всієї правди, аплодували цим заграванням ката з народом.

Одного разу в робочій зоні по бригаді, від одного до іншого, передавалось: якщо в таборі в кого немає ніякої прихованої залізяки, піки, ножа чи ще чого, то на сьогодні треба непомітно пронести. В бригаді ніхто не говорив, навіщо це. Раз треба, то треба. Коли уве-

чері до юрти принесли список на отримання жалюгідних копійчин, відчинились двері, і на порозі з'явилися, як завжди, злодії в законі. Вони підійшли до довгого дерев'яного столу, один з них увігнав гострого ножа в стіл, інший звернувся до бригадира Виноградова:

— То як, зібрав половину?

Той закрутився на місці і не встиг ще й слова сказати, виправдовуючись: не встиг ще, як дістав удар у щелепу.

— Наступного разу будеш моторніший,— сказав «законник».

Та в цю мить без найменшої команди всі члени бригади з піками підступили до злодіїв. Богдан Кременський запитав:

— Вам по скільки вліпили? По п'ять, найбільше по десять років позбавлення волі? А нам по двадцять п'ять. Все останнє життя ми проведемо тут за дротом, а вас ще десять разів амністують. То ви гадаєте, що будете у нас на шиї сидіти і цими грошима з табірним начальством ділитись? І чому ж це вам така шана, що ви ходите не в табірному одязі, а в цивільному, та й шапки на вас пижикові і норкові? Чого ж начальство всім іншим не дозволяє, а вам дає такі привілеї? А чи не сексоти ви того великого начальства?

Кримінальники, було, рвонулись з цього кільця пік, але їх міцно тримали натружені руки, так що ті тільки ненавидячими вовчими поглядами зиркали на людей. Їх не стали ні вбивати, ні різати. Ланцюг політв'язнів розступився, і нахабних гостей витурили копняками та потиличниками.

Наступного дня у всій зоні стало відомо, що

політичні в'язні концтабору дали відсіч грабіжникам. Очікували, що кримінальники можуть піти у наступ. Та, мабуть, ті зрозуміли, що будуть мати справу з людьми, яким дали не тільки двадцять п'ять років позбавлення волі, а ще по п'ять позбавлення в правах і висилки, яким нічого втрачати і які підуть на все. Отож «законники» вгомонились і більше за даниною не приходили. Так пройшов 1952 рік.

XVII

В січні наступного року Михайло вирішив перейти працювати до монтажників, де організовувались нові бригади з частковою добавкою вільнонайманих. Він залишився зі своєю бригадою в тій же юрті жити, і на роботу їх гнали разом, а вже в зоні йшов до монтажників. Нова робота була цікавіша, ніж длубати землю. Ставили сталеві колони, потім до них на висоті прилаштовували балки-швелери.

Кранами піднімали ті швелери, закріплювали до колон болтами, а потім треба було відчепити стальний канат. І це на висоті двадцяти і більше метрів.

Напарник Михайла, вільнонайманий, звичайно, нагору посилає його:

— Лізь, знімай канат.

Що ж мав робити, треба лізти, коли хочеш мати 121 %. І він поліз вперше. Старався вниз не дивитись, а тільки на гак, який так поволі наближався до нього. Коли ж ухопився за гак, не сподівався, що він дуже рухливий, і тому

трохи не полетів униз, де на землі лежало всіляке заліззяччя. Та й аби на землю упав з такої висоти, то все рівно був би не жилаць на цьому світі.

Зібрався зі всіма своїми силами, якось відчепив той канат від швелера і повісив його на гак, який плавно відійшов у бік і почав опускаться донизу. Йому ж треба було повертатись назад, це також було не просто, бо просуватись потрібно було напівбоком, напівзадом. І якось тільки досунувся до колони, вхопився за неї, і вона вже не здавалась такою холодною. Хлопець міцно тримався за неї, за рятівницю. Аж чує Воронов кричить: «Кріпи наступний швелер!»

Взявся за наступний, закріпив кінець — і знову треба лізти по швелеру шість метрів до середини, де висить гак.

Так совався до півдня, а вільнонайманий і говорить, що коли будемо так довго навішувати швелери, то 121% буде важко виводити у нарядах. Мов, дивись он на другому корпусі такий же молодий, як ти, вільно ходить по швелерах. Що робити? Пооббивав з валянків сніг і спробував йти. Ступаючи короткими кроками, спочатку моливсь Богу, як умів, щоб беріг його і не дав зірватись з такої висоти, моливсь, щоб побачити своїх батьків, матусю і братиків.

І він дійшов до гака, нахилився, обережно зняв троса, накинув одну петлю на гак і повернув назад до колони. Знову, як і вперше, дух захопило: бачив під собою тільки швелер і попереду металеву колону. Коли добрався до неї, напарник вигукнув: «От тепер бачу, що з

тебе буде монтажник!» Михайло і далі виконував цю роботу вже по-новому для себе. Спочатку тремтів. Та за тиждень-два призвичаївся, хоч думка, як би не зірватись, не полишала його. Раптом посковзнувся, думав, бо на швелерах не завжди ретельно змітали сніг, встигну вхопитись руками за швелер.

Говорили, що в іншій бригаді один звалився, не дійшовши до гака. Ставало страшно, але треба було якось жити і заробляти ті проценти та наближати волю.

XVIII

Тепер, коли приганяли до табору, у товаришів по бригаді були якісь новини, бо багато хто з них працював у різних точках зони серед вільнонайманих, які, хоч їм і заборонялось говорити з зеками на загальнополітичні теми, часто порушували цю заборону. Так уже людина створена, що те, що заборонено, їй обов'язково хочеться розповісти. Тим більше, що слухачі в такому випадку були дуже уважні.

От і тепер Михайло прибув з маленькою новиною, яку йому розповів в робочій зоні Воронов. Той сповістив, що передали по радіо, ніби Сталін занедужав. Він не надавав великого значення почутій новині, але товаришам розповів. Ті слухали зацікавлено, а один на повідомлення вслух чи то запитав, чи то сказав: «А може, він здохне?..»

Через якийсь час, перед тим, як гнати зеків на роботу, з гучномовця почулося, що Сталін дійсно захворів, але лікарі все роблять, аби

кормчий одужав і знову став правити, як правив. Боже! Як ті бідні в'язні молились всім Богам, бо тут у таборах були люди різних націй і різних конфесій. І кожний молився, щоб Бог покарав того тирана, щоб той не зміг далше піднятись. І Боги почули ті молитви на різних мовах, але про одне, від чого залежало: чи бути їм за колючим дротом довгі роки, чи Бог може змилостивиться та забере цього тирана й воздасть за всі ті муки і страждання, які він приніс мільйонам людей і цілим народам. Жоден деспот, тиран за всі тисячоліття, що існує людство, не завдав людям стільки лиха, як цей генсек.

Тільки на Україні в голодомор 1932—1933 років померло до дев'яти мільйонів людей. А в Західній Україні вивезено до Сибіру і в інші райони Союзу п'ятдесят відсотків населення, з якого загинула від морозів і нелюдських умов більша половина. У кожного в'язня був свій біль, свої спогади — і про розкуркулювання сільських трударів, і про репресії невинних людей, і про катування та розстріли.

Ці люди за дротом найбільше все це відчували. І коли п'ятого березня 1953 року гучномовець біля воріт мовчав, а наступного ранку заграли траурні мелодії, після яких було оголошено, що Сталін сконав, над табором пролунало таке сильне «ура!», якого, мабуть, і на фронті ніколи не чули. «Ура!» кричала юрба в десять тисяч чоловік. Стільки було лише в одному таборі. Всі кидали шапки догори і від радощів кричали на всі груди. І це «ура» несло, мов бурелом. Вартові на вишках і ті, що стояли на землі з вівчарками, не знали, що їм

робити: чи відкрити вогонь по «врагам народу», чи й самим щось кричати, чи плакати. Вони просто були приголомшені цією звісткою і не зорієнтувались спочатку, як себе вести.

Але присутнє тут начальство гримнуло на своїх підлеглих і скомандувало гнати всіх на роботу. Та хіба до роботи було в цей день? Тільки й чути було вітання, радісні вигуки, що катюга всіх часів і народів таки угамувався — сконав.

Прийшли в зону і вільнонаймані, хоч вони були мовчазні й сумні, а Воронов розповідав, що його дружина навіть плакала.

— Та за ким вона плакала? — допитувався Михайло.

— Як за ким? За Сталіним. А як ми будемо тепер жити без нього? — відповідав і запитував одночасно Воронов.

— А так, без таборів, без політв'язнів, жити так, як у інших країнах живуть.

— То ти думаєш, що на Заході немає тюрем? — обурено запитав вільнонайманий.

— Чому немає? Є. Але ж там злодіїв та вбивць тримають, а у нас зігнали третину країни в табори і кричать: «Ми будуємо комунізм!» Та ще з Римської імперії звісно, що праця рабів не ефективна.

Воронов слухав свого співрозмовника і ніяк не міг збагнути, як це можна жити без таборів, без цих зеків будувати такий великий комплекс в Ангарську. Адже він побував за своє життя на багатьох будовах і бачив, що скрізь використовувалась праця в'язнів. А тепер без них як все це далі будувати? Він потирав по-

тилицю та все зітхав чи то за Сталіним, чи за тим, що табори позакривають.

Тільки даремно він зітхав. Після смерті Сталіна дійсно оголосили амністію, але лише кримінальникам-побутовикам. А політв'язнів як ганяли на роботу, так і продовжували ганяти. Щоправда, тепер без вівчарок. Та і в таборі невеликий ларьок відкрили, де можна було докупити до пайки хліба. Добре, що Михайло не кутив, і гроші, які видавали, йшли якраз на добавку до харчів. А хто кутив, крім тютюну, міг купити хіба що шматок мила і ще який дріб'язок. Так чи інакше, але і нині кожному залишалось покладатись на свої сили, якби виробити ті важкі 121%, бо амністія обійшла політв'язнів стороною.

В січні 1954 року по гучномовцю тільки й чути було про 300-річчя возз'єднання України з Росією. Якось після роботи Михайло сидів за столом разом з колишнім директором музучилища із Закарпаття Скибою, який добре знався не тільки на музиці, але легко переходив в розмові на літературні чи історичні теми.

От Михайло й запитав старого музиканта, чому зараз по радіо так вихваляють Богдана Хмельницького, а в Т. Г. Шевченка є недобрий закид в його бік за те, що учинив, та й у пісні «А вже років двісті, як козак в неволі» говориться, що «занапастив, зруйнував, бо в голові розуму мало мав».

— О, на це запитання не так просто відповісти,— сказав старий вже учитель.— Безумовно, по-перше, що це був талановитий державний діяч і військовий полководець. Але вірне й інше, що його останній крок був не досить

виважений. В чому суперечність? Давай разом і розберемося.— І Скиба почав говорити, немов роздумувати вголос.— Нам добре відомо, під якими утисками жило українство під Польською короною, які здирства допускали ляхи по відношенню до простого люду. І Богдан, дякуючи своєму генієві, зумів зібрати всю сірому і козаків і розбити вщент добре озброєне польське військо. А далі треба було прибиватись до якогось берега. Заключати договір з Туреччиною, чи кримським ханом, чи з царем московським Олексієм Романовим. Перші два відпали, бо були іншої віри. Московія була ж православна, і це викликало більшу довіру і в нього, і в козацької старшини, та й прості козаки це змогли краще зрозуміти. І вибір впав на Московію. Цар Романов трохи, для годиться, поламався, ніби не дуже хотів такого союзу, а потім погодився. От і був заключений договір, в якому Україна за собою залишала права вибирати гетьмана, старшин, суддів, вільно торгувати з іншими державами, московські війська на Україні могли перебувати тільки на її прохання.

Ось тут Богдан і прорахувався, бо не взяв до уваги те, що Україна по території і населенню на той час була більша від Московії. Цар, трохи поміркувавши, зрозумів, що це шмат не для нього, дуже великий і ним можна подавитись, коли захочеш проковтнути. Пройшло лише два роки після підписання договору, як цар таємно від Богдана повів переговори з польським королем про розділ України на половину по Дніпру, залишав він за собою і місто Київ. Депутація від України не

була навіть допущена до тих переговорів.

Коли Богдан Хмельницький про це довідався, тільки тоді зрозумів, в яку халепу вскочив сам разом зі своїм народом українським.

Він почав налагоджувати дипломатичні відносини з Швецією, щоб в разі чого заручитись її допомогою, але нервові потрясіння від того, що так хотів добра Україні, стільки витратив сил для добробуту, а вийшло на зле, зрада царя Олексія звели передчасно в могилу Богдана (1657 рік).

А Андрусівське перемир'я Москви з Польщею остаточно поклало край існуванню вільної України. Вона ще раз була розрізана по живому, по Дніпру, і розподілена між хижаками.

От так вірний і славний син України Богдан Хмельницький боровся все своє життя за волю свого народу і добув її, а потім сам віддав свій народ у руки ненажерливим хижакам. Після нього гетьман Виговський, за ним Юрій Хмельницький хотіли розірвати ці пута. Це були Гадяцький мир 1658 року, за яким Україна поривала союз з Росією, Слободищенський трактат 1660 року.

Заслуговує на увагу, що гетьман Виговський був правою рукою у Богдана, генеральним військовим писарем, за його участю складались всі державні папери стосовно долі України, в тому числі і договір з московським царем Олексієм. Він знав детально його зміст і, звичайно, був обурений, як і вся козацька старшина, коли дізнався, що цар Олексій взявся ділити Україну навпіл. А Виговський добре знав, чого коштували козацтву і всьому наро-

ду визволення і возз'єднання всіх українських земель. Очолював же цю боротьбу Богдан Хмельницький. Тому І. О. Виговський, коли став гетьманом, не міг примиритись з тим, що вся пролита кров у борні за волю рідного краю буде попраною, і з цього всього скористаються цар московський і король польський, ще й насміються. Підписавши Гадяцький мир з Польщею, Виговський пориває з царем Олексієм. Польська придворна шляхта, пам'ятаючи про царський дарунок: Правобережну Україну (а більше їм і не потрібно було з тої ж причини, що і цареві), по-своєму вирішила долю Івана Виговського — розстріляла його.

Трагічно склалася доля молодшого сина Богдана — Юрія. По смерті Виговського його, вже з дозволу царя, обирають гетьманом України. Він, як і його попередник, не міг погодитись з принизливим становищем України і шукав вихід. В 1660 році він уклав з Польщею Слободищенський трактат, за яким Україна розривала союз з Росією. Та не так просто було це зробити, коли царські війська були розставлені скрізь по Україні і московська таємна канцелярія не дрімала. Діло повернулось так, що Юрій Хмельницький у 1663 році відмовився від гетьманства і постригся в ченці. Але московська канцелярія і тут його знаходить, ув'язнює в Марієнбурзькій в'язниці на чотири роки (1664—1667 рр.). На цьому одісея Юрія не кінчається. В 1673 році його захопили в полон татари. Турецький уряд оголосив його гетьманом у 1678 році, а в 1681-му позбавив гетьманства. Через чотири роки знову призначив, а потім, довідавшись, що Юрій хоче ви-

рвати Україну з-під опіки Туреччини, Польщі й Московії,— страчує його. Така доля сина Богдана: то підіймала його на вищий щабель державної влади, то кидала до в'язниць. Така доля самої України. Про це особливо яскраво сказано в пісні «Ой, Морозе, Морозенку», де є такі слова:

Та як весело співати тебе, Україно?
Ти ж ніколи не зазнала доброї години!
Товкли тебе зо всіх боків і зо всієї сили
І хрещені й нехрещені сусідоньки милі.

— Отак, Михайле,— і Скиба звів на нього очі.— А ти лишень почитай теперішніх істориків. Вони гетьмана Виговського називають зрадником, замовчуючи, що і Богдан Хмельницький в останні два роки життя також вживав заходів, аби скасувати Переяславський договір. Та й всі гетьмани-послідовники: І. Виговський (1657—1659), Ю. Хмельницький (1659—1663), П. Тетеря (1663—1665), М. Ханенко (1669—1674), Д. Многогрішний (1668—1672), П. Дорошенко (1665—1676), І. Брюховецький (1663—1668), І. Самойлович (1672—1687), І. Мазепа (1687—1709) — прагнули відновлення козацьких вольностей і незалежності від Московії.

— А в підручниках історії тільки згадуються Виговський і Мазепа, а про тих гетьманів, що ви назвали, я й не чув,— сказав Михайло.

— То й не дивно. Поневолювачі народів завжди намагались запаморочити підневільним народам голови, відібрати у них їхню історію, мову. Для втілення своїх намірів колонізатори діяли і діють майже за однією схемою. Спочатку підкуповують приборкану вер-

хівку народу і перетягають на свій бік. Якщо хтось з неї не погоджується на зраду свого народу, тим більше виступає проти цього, того знищували. З вищезгаданих гетьманів ніхто своєю смертю не вмер, в тому числі й Іван Степанович Мазепа, за якого я оце і відбував свої двадцять п'ять,— журливо проговорив Скиба.

— Як то може бути? Адже пройшло майже двісті п'ятдесят літ від Полтавської битви! Ви ж не могли бути ні на боці Мазепи, ні на боці Петра,— здивовано запитав хлопець.

— Та то довга історія... Але якщо хочеш, то розповім,— відповів той.

— Звичайно, хочу... Виспатись ще встигнемо,— відповів Михайло.

— Ну гаразд, коли так, то слухай. Ще студентом я цікавився не тільки музикою, але й історією. Коли став учителювати, мені випало викладати не тільки теорію музики, але й часто, за браком учителя історії, давати уроки і з цього предмета. І все йшло добре. Тільки коли треба було знайомити учнів з історичними особами Петра I і Івана Мазепи, я детально розповів, як Мазепа вчив військовій справі Петра, як він з козаками брав участь у баталіях під Азовом і в Північній війні, за що Петро нагородив гетьмана в числі перших орденом Андрія Первозванного й радився з ним з питань зовнішньої і внутрішньої політики, бо Мазепа був мудрий знавець не тільки військової справи, а й міжнародних відносин. Тож не дивно, що він цікавився поглядами царя на те, що Україна розколота навпіл завдяки його батечкові, який уклав Андрусівський мир з Польщею — і вся правобережна

Україна підпадала під владу Польщі. Це вже була зрада українського народу. Мазепа, добре знаючи, на яких умовах Україна була приєднана до Московії, не міг погодитись з ганебним і тяжким становищем свого народу. Після довгих розмов з Петром I Мазепа зрозумів, що Україна для царя — всього лише клопоть Росії, він не розумів інтересів українського народу і нічого не хотів знати про страждання українців, козацтва під протекторатом двох сусідніх держав: Польщі і Московії.

Бачачи це, Мазепа змушений був шукати вихід зі скрутного становища, в яке попав його народ. І він зрозумів, що допомога може прийти тільки від супротивника Петра — Карла XII, з яким він і почав переговори про спільні дії. То чи правомірно дорікати, а тим більше правити анафему Мазепі за це, як це зробив Петро? Адже кожен провідник свого народу не тільки має право, а й зобов'язаний боронити інтереси свого народу. Якщо Петро відстоював інтереси Росії, то чому Іван Мазепа не повинен боронити Україну від північного загарбника? Тому я й розповів цю історію про Мазепу і Петра I, як я розумів, чесно, бо дітям гріх брехати, до них треба нести тільки правду. Та про мої лекції якимось чином стало відомо в КГБ, звідки направили інспекцію на екзамени історії в ті класи, де я викладав. Члени комісії, яких я навіть не знав, були дуже уважними до учнів і все задавали додаткові запитання стосовно часів Петра I і його взаємин з Мазепою. Учні, нічого не підозрюючи, розповідали не так, як у підручниках написано, а так, як я їх навчив.

Зразу ж після екзамену прямо в школі мене було арештовано і кинуте за ґрати. Спочатку катували, хотіли, щоб я зізнався про те, що в школі існує організація, яка ставить собі за мету знищення радянської влади. Та я за собою нікого не потягнув, хоч вони вдавались до страшних тортур. Під час катувань я в голові собі перебирав сторінки історії України і заспокоював себе тим, що всі інквізитори, які побували на нашій землі, застосовували подібні методи, аби більше вибити нашого люду. І хоч вони мені прямо вказували на прізвища вчителів, батьків учнів, які нібито входили в ту терористичну організацію, я начисто все відмітав, бо знав, чого це буде коштувати і тим бідакам.

Кати прямо мені говорили, що мені дадуть двадцять п'ять років позбавлення волі, чому я жалію інших? Нехай і вони скуштують того, що випадає мені. «А так вони будуть гуляти на волі, а ти гнитимеш у таборах»,— доводили мені. Вони обіцяли за «зізнання» скинути років п'ять-десять. Це говорилося так, ніби мова йшла про п'ять-десять годин чи діб.

Коли й це не допомогло, судили мене за антирадянську агітацію, а враховуючи те, що ця агітація була масовою, мені вліпили на повну катушку.

Не знав Богдан, в яке ярмо він впріг свій народ, стільки поколінь будуть освоювати і Сибір, і Соловки, і Колиму на тисячах етапів і в десятках тисяч таборів. Важка випала доля українському народу. На його багаті землі немов саранча лізуть його недруги. Як на мою думку, Україна зможе виборонити свою волю

тільки разом з російським народом, бо хоч його руками за всі часи велись загарбницькі війни, щоб створити «великую и неделимую» для царів і нинішніх тиранів, сам же російський мужик з цього ніякої користі не мав. Подивись лишень на нашу бригаду, в якій половина росіян. Хоч би й ті ж власовці. Де це бачено, щоб ворог напав на твою країну, а ціла своя армія пішла допомагати йому. Це вже стався якийсь надлом у самій нації. Доведена до відчаю, вона кидалась, як те сліпе кошеня, не знаючи вірної дороги. До такого стану народ російський доведений сталінським режимом. І якщо росіяни встануть за свою свободу, то придушувати їх сталінські сатрапи поженуть українців, білорусів, представників інших народів. Коли ж підніметься з колін український народ, на нього постараються нацькувати росіян. От так і будемо один одного втоптувати в болото неволі. Тому тільки разом наші народи можуть скинути пута, бо як царатові, так і нинішнім диктаторам притаманний один і той же принцип підкорення народів: поділяй і володарюй. Оце така, Михайле, моя одіссея. В кожного з політв'язнів вона своя, але спільне для всіх нас — це те, що всі ми жертви страшної наруги над людиною, позбавлені елементарних прав не тільки за дротом, але й там, на так званій свободі, за зоною. І все ж я твердо вірю, що наш народ вирветься з тенет, визріє для цього, знайдуться титани, які зуміють підняти його і провести через всі тенета, розставлені великодержавним шовінізмом, щоб ніхто і гадки не мав про самостійну незалежну Україну.

Розмова затяглась надовго, бо тільки прилягли на нари, як уже треба було підійматись і йти «вкальовати».

Знову проходили дні, тижні, місяці.

XIX

Десь у березні 1954 року Микола Миколайович Шабан, який і далі працював писарем у зоні, повідомив бригаду, що складаються списки в'язнів, засуджених неповнолітніми, і що до тих списків попав і він, Михайло. І ніби це робиться для пересуду. У хлопця всередині замлоїло, зажеврила маленька надія, що, можливо, вирветься від цих наглядців, конвоїрів, вишок, з усього жаху, натвореного сталінсько-беріївськими опричниками.

В кінці травня, коли Михайло прийшов у зону, черговий по юрті вручив йому папірець, в якому було написано, що наступного дня, на десяту годину, слід прибути поголеним, охайним в адміністративний барак. З його бригади такі папірці дістали ще два хлопці-гуцули. Почали радитись з старшими, що то може бути?

Вранці Михайло зробив все, що вимагалось, і попрямував разом з хлопцями до барака. Там уже сиділо кілька зеків, які повідомили, що працює комісія з перегляду справ.

Відчинились двері, і вийшов Іванко. Михайло не встиг його розпитати, що там і як, коли і його запросили до кімнати. За столами сиділо десь чоловік вісім. Всі вони гортали, переглядаючи, папери. За середнім столом була жінка, яка тримала в руках «Дело». Це слово

він легко прочитав, бо стояв поруч. Вона відкрила його і почала запитувати прізвище, ім'я, по батькові, рік народження і все інше, що стосувалось біографії. Потім підвела очі і звернулась до Михайла:

— За що сидиш?

— Не знаю,— відповів хлопець.— Мабуть, за те, що вчителєві написав, як у нас на Дніпропетровщині селяни повирубували садки.

— А скільки тобі залишилося ще відбувати? — запитав мужчина, одягнений у військове.

— З врахуванням того, що я виконував норму на 121% і більше, залишилось три роки.

— За скільки ти їх думаєш відбутися? — допитувався військовий.

— Якщо з роботою складеться все гаразд, то за рік-півтора повинен би бути на волі.

— А що збираєшся робити, коли вийдеш із-за ґрат? — запитав інший член комісії.

— Поїду до тата і мами і своїх братиків, я за ними так скучив,— зі сльозами на очах сказав хлопчина.

— Так що ж ти в листі написав конкретно, можеш сказати? — знов запитав військовий.

— Та я вже не пам'ятаю, адже то було так давно,— здвигував плечима юнак.

— Ну гаразд, твою справу направляємо на пересудження,— сказала жінка і віддала «Дело» своєму помічникові.— Іди працюй,— додала вона.— Скоро будуть зміни в твоєму житті.

Михайло вийшов і не знав, куди йти, і все думав: невже йому ще пощастить побачити своїх рідних? Добре, відзначив про себе, що

не «пригадав» текст свого листа, хоч пам'ятав його, як «Отче наш», а особливо слова: «Добре» живеться нашому селянинові під сонцем сталінської конституції, під червоними зорями Кремля, налитими кров'ю народу».

В кінці червня в таборі на величезній дошці були вивішені списки тих, хто підлягав звільненню. Михайло жадібно шукав своє прізвище і від хвилювання все не знаходив, поки не зрозумів, що списки складали за алфавітом, і аж там, в кінці, де були прізвища на літеру «Ш», знайшов і своє.

Спочатку не вірилось, перечитував ім'я та по батькові. Все сходилось.

Якби були поруч батько та мати, вилив би душу свою перед ними, а так, коли вони були за тисячі кілометрів, пішов до бригади. Друзі, почувши від Михайла, що його звільнено, обіймали його, поздоровляли. А він дивився в їхні безрадісні очі і не міг зрозуміти, чому вони сумні.

Лише через місяць, коли Михайла сповістили, що наступного дня на роботу гнати не будуть, що він повинен зібрати свої речі і збиратись додому, він зрозумів тугу друзів. Хтось із них приніс і подарував йому на згадку маленький саморобний чемоданчик з фанери. Туди й помістилось все «багатство», яке заробив за колючим дротом більш як за чотири роки, ще й вільне місце лишилось. А тих грошей, що відраховувала бухгалтерія і клала на рахунок зека, ледь вистачило на квиток до Дніпропетровська та на якийсь харч у дорозі.

І все ж у чемоданчику, коли почали перевіряти, що хлопець везе на волю, була дуже

жоштовна річ, на яку не звернув уваги «человек с ружьем». А це був складений при допомозі численних друзів пісенник, в якому містилося чотириста пісень. Серед них були пісні січових стрільців, пісні УПА. Але вони були розкидані по всьому записникові, і кагебіст, прочитавши кілька текстів, зневажливо кинув книжечку в чемоданчик, чому Михайло дуже зрадів.

Потім хлопець розпитав, як з Ангарська дістатись до Іркутська. Далі дорога була відома. Коли Михайло вийшов за ворота табору, ще довго озирався, чи не женуться за ним — мовляв, помилково випустили. Але конвоїри не бігли за ним, і хлопець поволі заспокоївся. Тепер дорога його вела на захід, все далі й далі від табору, де ще лишались його бідолашні побратими. А там, попереду, як у пісні співається:

До тої хатини, де люба матуся,
Де слухав я казки колись.

Коли вже поїзд мчав його через сибірську тайгу, Михайло милувався краєвидами, зеленою тайгою, і тривожна радість оповивала його душу. Ще здивовано подумав, що і в Ангарську тайга, і там великі ліси, але їхньої краси там він не помічав, напевно, заважали бараки, колючий дріт, неволя, що душу робили сліпою, було не до краси.

Коли барнаульський поїзд, що йшов до Дніпропетровська, зупинився у Новомосковську, Михайло не зразу повірив, що вже вдома. І тільки коли сусіди йому нагадали, що це ж його місто, він схопився і майже на ходу ви-

скочив з вагона. Від вокзалу не йшов, а летів. Стояла страшенна спека, яка буває в серпні. Але хлопець радів сонцю, землі, по якій ступав, повітрю, яким дихав. Це вже не Сибір, це рідна Україна. А ось і їхня хата. Батьки переїхали сюди. У дворі не було нікого. На дверях замок. Михайло почав оглядати хату, чи така, як була. Аж почув батьків голос: «А що ви тут робите?» Хлопець хутко повернувся, перед ним стояв батько, що пильно придивлявся до нього, потім запитав, показуючи на валізу: «Ви з електромережі?»

Михайло дивився на батька. Зрозумів: той не впізнає його. Адже взяли його дитиною, а тепер він вищий від батька, загрубів лицем. В розгубленні Михайло озирнувся і побачив, що з дальнього краю городу йде з відрами матінка. Він задивився на неї. Вона спочатку зупинилась, підняла відра, потім впустила їх, побігла просто городом по бадиллі картоплі, помідорів, огірків.

Михайло рвонувся назустріч матері, а вона вже не могла втриматись від сліз і голосила: «Синочок мій рідний повернувся! Як же ми тебе довго чекали».

Михайло підхопив матір, обійняв її, почав цілувати.

Підійшов батько, зніяковіло промовив: «Я теж ніби впізнав тебе, але боявся, що помилюсь, і тоді було б дуже тяжко...»

— А я тільки побачила оці очі, мої очі, як вуглинки, відразу впізнала, хоч ти змінився й виріс, такий високий,— говорила матуся.

До Михайла пригорнулися дві найдорожчі людини, дві сиві голівоньки, хоч батьки ще й

молоді були. Він обійняв їх обох і тільки й міг запитати: «Чого ж ваші голівоньки так рано і рясно посипано білим цвітом?..»

ПРОКУРАТУРА СРСР
ПРОКУРАТУРА
Львівської області
06.11.91 г. № В/8982-91

ПРОКУРАТУРА ССРСР
ПРОКУРАТУРА
Львовської області

ДОВІДКА про реабілітацію

Гр. ШЕВЕЛЬОВ Михайло Кирилович, рік і місце народження 1932 р. с. Василівка Перещепинського району Дніпропетровської області. Місце проживання до арешту м. Трускавець.

Місце роботи (рід заняття) до арешту учень 9 класу коли і яким органом засуджений (репресований) 30 червня 1950 року Дрогобицьким обласним судом.

Кваліфікація скоєного злочину і міра покарання з врахуванням внесених у вирок (несудові рішення) змін 54-10 ч. І КК УРСР 10 років позбавлення волі.

Заарештований 16 травня 1950 року і звільнений 17 серпня 1954 року.

Утримувався під вартою в місцях позбавлення волі 4 роки 3 місяці 1 день, знаходився в засланні — років — місяців — днів.

На підставі ст. 1 Закону Української РСР від 17 квітня 1991 року «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» гр. ШЕВЕЛЬОВ Михайло Кирилович реабілітований.

Прокурор області

Л. Ф. ІЗОСІМОВ

Печать

Підпис

ДОКУМЕНТАЛЬНО-ХУДОЖНЄ ВИДАННЯ

**Шевель (Шевельов)
Михайло Кирилович**

**УВ'ЯЗНЕНА
ЮНІСТЬ**

Повість-сповідь

Редактор *К. К. Чернишов*
Художник-оформлювач *І. М. Колядіна*
Художній редактор *В. І. Хворост*
Технічний редактор *В. М. Саранча*
Коректор *Г. І. Давиденко*

Здано на складання 14.01.93. Підписано
до друку 20.04.93. Формат 70×100^{1/32}.
Папір друкарський № 1. Гарнітура
шкільна. Друк високий. Ум. друк.
арк. 5,85. Ум. фарб.-відб. 6,5. Обл.-вид.
арк. 5,4. Зам. № 25.

Видавництво «Січ»,
320070, Дніпропетровськ,
просп. К. Маркса, 60.

Обласна книжкова друкарня,
320091, Дніпропетровськ,
вул. Горького, 20.

Створено в Scanner Pro